

KIRGIZLAR'IN SOSYAL VE KÜLTÜREL HAYATI

Dr.Yunus Emre TANSÜ
Editör: Gökhan ARSLAN

Publishing House

KIRGIZLAR'IN SOSYAL VE KÜLTÜREL HAYATI

DR. YUNUS EMRE TANSÜ

EDİTÖR: GÖKHAN ARSLAN

Copyright © 2018 by iksad publishing house

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, distributed, or transmitted in any form or by any means, including photocopying, recording, or other electronic or mechanical methods, without the prior written permission of the publisher, except in the case of brief quotations embodied in critical reviews and certain other non commercial uses permitted by copyright law.
Institution Of Economic Development And Social Researches Publications®

(The Licence Number of Publicator: 2014/31220)

TURKEY TR: +90 342 606 06 75

USA: +1 631 685 0 853

E posta: kongreiksad@gmail.com

www.iksad.net

www.iksad.org

www.iksadkongre.org

It is responsibility of the author to abide by the publishing ethics rules.

Iksad Publications - 2018©

ISBN: 978-605-7510-72-3

Cover Design: İbrahim Kaya

EDİTÖRDEN

Kırgızlar, Orta Asya'nın kuzeyinde Yukarı Yenisey nehri dolaylarında, bugünkü Rusya Federasyonu'nun Sibirya Bölümü'nün kuzeyinde yaşamakta olan bir Türk kavmidir. Kırgızlardan tarihte ilk defa M.Ö. III. yüzyılda bahsedilmektedir. Öncelikle balıkçılık ve avcılıkla hayatlarını sürdüren Kırgızlar, sonraki dönemlerde hayvancılık, tarım, ticaret ve maden işçiliği ile de uğraşmışlardır. Kırgızlar son derece savaşçı bir karaktere sahiptirler ve komşu kavimlerle sürekli bir mücadele halindedirler.

XIII. yüzyıla kadar olan süre zarfında Yenisey nehri bölgesinde yaşayan Kırgızlar, dönem dönem Ötüken Bölgesi'ne de sahip olmuşlardır. XVI. yüzyılda İslamiyet'i kabul eden Kırgızlar, XVII. yüzyılda Rus işgali altına girmişlerdir. Daha sonra Kazak topluluğunu oluşturan kavimlerden biri olan Kırgızlar, mevcudiyetlerini bugün de sürdürmektedirler. Kırgızlar, tarihleri boyunca XIII. yüzyıla kadar sırasıyla Usun (Wu-sun), Hsiung-nu, Köktürk, Sır-Tarduş, T'ang, Uygur, Kitan, Moğol ve Yüan'ların hâkimiyeti altında yaşamışlardır. Kırgızların komşu kavimlere sürekli saldırı, tehdit ve yağmalarda bulunmaları sonucu Kırgızlar, komşu kavimler tarafından her zaman ürkülen ve korkulan bir kavim olagelmiştir. Ancak komşu kavimler, Kırgız topraklarından geçen ticaret yollarından dolayı ihtiyaç duydukları Çin malları için Kırgızlarla iyi ilişkiler kurmaya da gayret ettikleri görülmektedir.

Bıraktıkları arkeolojik buluntulardan ve çeşitli kaynaklardan edindiğimiz bilgiye göre Kırgızlar, birbirlerine son derece bağlı, dışa kapalı bir toplum oluşturmuşlar ve dış tesirlerden her dönemde korunmasını bilip, kültürlerini korumuşlardır. Kırgızlarla ilgili zengin kaynaklar olmamakla birlikte Köktürk yazısını da kullanmışlardır. Kendilerinin yazılı kaynakları olan balballarda da toplum hayatı ve kültürleri hakkında olan fazla bilgi bulunmamaktadır. Bu sebeple, Kırgızlar'a dair araştırmalar diğer bütün Orta Asya'da

yaşayan Türk kavimleri ile ilgili araştırmalardan çok daha azdır. Kırgızlar'da devlet yönetimi hakkında söz etmek güçtür. Bunların devlet yönetimi hakkında elimizde ayrıntılı bilgiler mevcut değildir. Nasıl bir kültüre sahip oldukları da tam açıklığa kavuşmamıştır.

Kırgızlar tarih boyunca Göktürk, Uygur, Moğol, Timur, Rus Çarlı ve SSCB gibi devletlerin egemenli altında yaşamış, SSCB'nin dağılması ile 1991 yılında bağımsızlığına kavuşmuş yedi Türk devletinden birisi olmuştur. Kırgız halk kültürü, göçebe hayat tarzı ile şekillenmiş ve kendini hayatın tüm safhalarında göstererek günümüze kadar gelmiştir. Kırgız halkı her ne kadar Rus işgali ile birlikte yerleşik hayat tarzı benimsenmiş olsa da eski gelenek ve görenekleri halen unutmamış ve yaşatmaya devam etmiştir. Bu süreçte Kırgız halkının tarihini ve kahramanlık öykülerini günümüze kadar getiren Manas Destanı, Kırgız halkının yaşam tarzını, aile hayatını, gelenek ve göreneklerini ve toplumun ideolojik görüşünü ortaya koymasına bakımından son derece önem arz etmektedir.

Bu çalışmada da görülmektedir ki kadim Kırgız tarihi üzerine yazılmış çok az sayıda eser bulunmuş ve günümüze de çok azı gelebilmiştir. Bu eserde Kırgızlarla ilgili soru işaretlerine bir ölçüde de olsa açıklık getirilmeye çalışılacaktır.

Bu çalışma, Gaziantep Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi Dr. Öğr. Üyesi Yunus Emre TANSÜ'nün 1993 yılında Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans tezi olarak hazırlamış olduğu "KIRGIZLAR'IN SOSYAL VE KÜLTÜREL HAYATI" başlıklı yüksek lisans tezinden türetilmiştir.

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	1
ÖNSÖZ	2
GİRİŞ	4
BİRİNCİ BÖLÜM	9
I. KIRGIZLAR'IN XIII. YÜZYILA KADAR OLAN SİYASİ TARİHLERİ	9
1. Kırgızlar'ın Menşeleri	9
2. Kırgızlar'ın XIII. Yüzyıla Kadar Olan Siyasi Tarihleri	12
İKİNCİ BÖLÜM	19
II. KIRGIZLAR'IN SOSYAL VE KÜLTÜREL HAYATI	19
2.1. Kırgız Toplumunun Sosyal Tabakaları	19
2.2. Kırgızlar'ın Kültürel Hayatı	25
2.3. Kırgızlar'ın Ekonomik Hayatı	30
2.3.1. Balıkçılık ve Avcılık	30
2.3.2. Hayvancılık	31
2.3.3. Madencilik	33
2.3.4. Ticaret	40
2.4. Kırgızlar'da Din	42
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	46
KAVRAMLAR ve AÇIKLAMALAR	46
SONUÇ	56
KAYNAKÇA	58

ÖNSÖZ

1990 yılında dünyamız tarihinde çok önemli bir değişiklik meydana gelmiştir. Bu değişiklik, Sovyetler Birliği'nin dağılmasıdır. Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla iki kutup “Soğuk Savaş” dönemi sona ermiş, nükleer savaş korkusu ortadan kalkmış ve Rusya’da yeni bir dönem başlamıştır. Bütün bu sonuçların yanında bir önemli sonuç daha vardır ki, bu Türk asıllı toplumları çok yakından ilgilendirmektedir. Orta Asya’da ve Kafkasya’da Rus işgali altındaki topraklarda yaşayan Türk asıllı topluluklar, özgürlüklerine kavuşmuşlardır. Soğuk Savaş ve Rus işgali döneminde çeşitli sıkıntılar içinde yaşayan ve kültürleri açısından asimilasyona tâbi tutulan bu topluluklar, bugün dünyanın gelişimine uyum gösterme çabası içindedirler. Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla özgürlüğüne kavuşan Türk asıllı topluluklar içinde özellikle bir tanesi çok eski bir tarihe sahiptir. Bu Türk asıllı topluluk, Kırgızlar’dır.

Kırgızlarla ilgili araştırmalar XIX. yüzyılın sonrası ile XX. yüzyılının başlarından itibaren **Radloff**, Minorsky ve Togan gibi bilim adamları tarafından yapılmıştır. Bu eserler, 1970’li yıllarda yeniden gündeme gelmiş ve bunların yanı sıra yeni bilimsel araştırmalar da meydana getirilmiştir. Kafesoğlu, siyasi tarihleri, Pulleyblank ise, tarih boyunca aldıkları isimler üzerine yeni bilgiler vermişlerdir. Bu araştırmamızın amacı, elimizde mevcut bu verileri değerlendirmektir.

Tezimizin gerçekleşmesinde en büyük pay hiç kuşkusuz hocam Prof. Dr. Özkan izgi’ye aittir. Tezimizin yazılışının her aşamasında değerli yardım, katkı ve eleştirileri ile çalışmamızın geliştirilmesini sağlamıştır. Kendisine sonsuz minnet ve şükranlarımı sunmayı bir borç biliyorum. Ayrıca Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü’ndeki bütün hocalarıma bana her zaman destek oldukları ve beni teşvik ettikleri için teşekkürlerimi sunu-

yorum. Bu arada tezime Kırgızlar'da Din başlıklı maddeyi eklemeyi tavsiye eden hocam Prof. Dr. Ahmet Yaşar Ocak'a, tezimin içindeki çelişkileri tespit etmeme yardımcı olan hocam Doç. Dr. Gümeç Karamuk'a, tezimin Türkçe dil kurallarına uygun olmasını sağlayan hocam Yrd. Doç. Dr. Mehmet Seyitdanlıoğlu'na, Çince'den yaptıkları tercümeden dolayı dostlarım Dr. Erkin Ekrem ve değerli eşi Nuraniye Ekrem'e teşekkür ediyorum.

Ayrıca yaşadığı sürece beni ilmi çalışmalar yapmaya teşvik eden, bir ilim adamı olmamı bana vasiyet eden merhum babam Cengiz Tansü'yü saygıyla ve rahmetle anıyorum. Bu arada beni ilmi çalışmalarım esnasında yalnız bırakmayan, her zaman yanımda ve bana destek olan sevgili annem Beyhan Tansü'ye bu çalışmamızı ithaf ediyorum. Tezimizde giriş kısmında bulunan bazı kavram ve açıklamalar, ayrı bir bölüm haline getirilmiş ve tezimize eklenmiştir. Yine tezimizde Kırgızlar'ın Kısa Tarihi, "K.K.T." İslâm Ansiklopedisi, "İ.A.", bakınız "bkz.", Kavramlar ve Açıklamalar, "K.A.", Moğolların Gizli Tarihi "M.G.T." şeklinde kısaltılarak yazılmıştır.

Tezimiz iki kısımdan meydana gelmiştir. Birinci kısımda Kırgızlar'ın menşe'leri ve ortaya çıkışlarından XIII. yüzyıla kadar olan siyasi tarihleri; ikinci kısımda ise, Kırgızlar'ın sosyal, kültürel ve ekonomik hayatları ile ilgili bilgiler bulunmaktadır.

Ankara-1993

GİRİŞ

Dünyamızın hızla değiştiği günümüzde, özgürlüklerini kazanan Orta Asya ve Kafkasya'daki Türk toplulukları, sahip oldukları zengin yer altı ve yer üstü kaynakları ile bütün dünya devletlerinin ilgi odağı haline gelmişlerdir. Aynı köken ve kültür akrabalığına sahip bu Türk toplulukları ile Türkiye arasında her bakımdan yakın ilişkiler mevcuttur. Bu yakın ilişkilerin gelişmesine akademik bir katkıda bulunmak üzere, Milâttan önceki tarihlerden itibaren Orta Asya'nın kuzeyinde, Yenisey nehri kıyılarında yaşayan, en eski Türk kavimlerinden biri olan Kırgızlar'ın sosyal, kültürel ve ekonomik hayatları tezimizde incelenmiştir. Tezimize Kırgızlar'ın konu olarak seçilmesinde rol oynayan önemli bir faktör de, bu konunun ilmî olarak daha önemli Türkiye'deki akademik çevrelerde ele alınmamasıdır. Yine bu konuyla ilgili olarak Türkiye dışındaki akademik çevrelerde, XIX. yüzyılın sonralarına doğru araştırmalar yapılmıştır. Bu araştırmalar, Kırgızlar'la ilgili tarihi kavramların ve arkeolojik buluntuların orta çıkarılmasını sağlamaktır. Ortaya çıkarılan tarihi kaynaklar ve arkeolojik buluntular tasnif edilmiş, ancak, ayrıca bir Kırgız başlığı altında akademik tez halinde incelenmemiştir. Ancak 1970'li yıllardan sonra zaman zaman Türk ve yabancı araştırmacılar, değişik konularla ilgili çalışmalar yaparken, Kırgızlar'a ait bilgiler de vermişlerdir. Bu arada Kırgızlar hakkında birkaç tane ilmî makalede yayınlanmıştır. Pulleyblank, Kırgızlar'ın İsmi adlı makalesinde Kırgızlar'ın tarih boyunca aldıkları isimleri incelemiştir. Bu arada, Barthold, Kirgizi İstoriçeşkiy Oçerk adlı eserinde Kırgız Tarihi'ni ele almıştır. Ancak, bu eserde, tezimizde ele aldığımız konu hakkında bilgi bulunmamaktadır. Yine, J. Marquart'ın Kırgızlar'ın sosyal ve ekonomik hayatlarını ele aldığı "Über das Volkstum der Komanen" adlı eserde XVI. yüzyıldan sonrası incelendiğinden konumuzla ilgili dönemden daha geç zamanları ele almaktadır. Bunun gibi birkaç eserin dışında Kırgızlar'la ilgili

hiçbir ilmî çalışma bulunmamaktadır. Bu tezimle, Kırgızlar'ın tarihi, sosyal ve kültürel hayatları ile ilgili bir boşluğu bir derece de olsa doldurma gayreti içindeyiz. Ümit ederiz ki, bu ilk çalışmamızın ardından, kaynakları kısıtlı olan Kırgızlar konusuna bir yönelme olur. Bu sebeple, tezimiz, Kırgızlar'ın ortaya çıkışlarından XIII. yüzyıla kadar olan tarihi ve kültürel gelişimleri ile sınırlandırılmıştır.

Kırgızlar, ortaya çıkışlarından itibaren Orta Asya'nın kuzeyinde, Yenisey nehri civarlarında yaşamış bir Türk kavmidir. Kırgızlar'dan ilk olarak M.Ö. III. yüzyıla ait Çin kaynaklarında bahsedilmektedir. Kırgızlar, Orta Asya'da büyük imparatorluklar kurmuş bulunan Hun ve Köktürkler'in (bkz. K.A.) hakimiyetleri altına girmişlerdir. Kırgızlar, 630 yılında bağımsızlıklarına kavuşmuşlardır. Bu dönemde Kırgızlar, Çin'i yöneten T'ang Sülâlesi ile siyasi ilişki kurmuşlar ve Kırgızlar'ın reisi "kağan" (bkz. K.A.) ünvanını almıştır. 681 yılında tekrar Köktürk Devleti'nin hakimiyeti altına giren Kırgızlar, bu devletin yıkılmasından sonra Ötüken Bölgesi'nde kurulan Uygur Devleti'nin hakimiyeti altında yaşamışlardır. Yaklaşık 100 yıl bu durumda yaşadktan sonra Kırgızlar, 840 yılında Ötüken Uygurları'nın başkenti olan Karabalgasun'a bir baskın düzenleyerek, bu devleti ortadan kaldırmışlardır. Böylece Kırgızlar, Ötüken Bölgesi'ni ele geçirmişlerdir. Ancak kısa bir süre sonra, Kitanlar tarafından Ötüken Bölgesi'nden çekilmek zorunda bırakılan Kırgızlar, kuzeye, Yenisey Nehri civarına çekilip, Çin'i de ele geçiren bu kavmin egemenliğini tanımışlardır. 1207 yılında ise, Cengiz Han (bkz. K.A.), Kırgızlar'ı Moğol İmparatorluğu (bkz. K.A.) hakimiyeti altına almış ve bu hakimiyet XIV. yüzyıla kadar sürmüştür.

Kırgızlarla ilgili kaynaklara gelince, bunlar; kurganlar (bkz. K.A.) ve buralarda ele geçen arkeolojik buluntular, Yenisey, Orhun ve Uygur kitabeleri, Çin Sülâle (bkz. K.A.) Tarihleri, Arap Seyyah ve Coğrafyacılarının eserleri ile Manas Destanıdır. Kırgızlarla ilgili arkeolojik buluntular, Kırgız Kurganlarından elde edilmiştir. Bu Kurganlar, buldukları yerlerin isimleri ile adlandırılmıştır. Kurganların buldukları bölgeler; Aşağı Yenisey Nehri kıyıları civarında, bugünkü Akaban Stepleri ve Minusinsk Ovası'nın olduğu yerlerdir. Kırgız Kurganlarının başlıcaları ise, Yenisey Nehri Kıyılarında bulunan Bograd Bölgesi'ndeki Kopen Kurganları, Uybat Nehri kıyısındaki Uybat I. ve Uybat II. Kurganları, aynı bölgedeki Kapçal I. ve Kapçak II. Kurganları, Minusinsk Ovası'ndaki Tuyuhtyansko Kurganları ve Abakan Steplerinde bulunan Abakan, Bateni ve Tes Kurganları'dır. (Ögel 1988: 207, 210, 215). Bu kurganlardan çıkarılmış olan çok sayıdaki heykel, silah, zırh, giysi, süs eşyaları, kapkacak, deri eşya vb. arkeolojik buluntulardan Kırgızların hayat tarzı yaşayışları hakkında yararlı birçok bilgi elde edilmiştir. Radloff, Sibirya'dan (137_149) ve Ögel İslamiyet'ten önce Türk Kültür Tarihi (208-222)adlı eserlerinde arkeolojik buluntular, sosyal ve kültürel tarih açısından incelenmemiştir.

Kırgızlar hakkında malumat veren yazılı kaynaklardan en önde geleni, hiç kuşkusuz kitabelerdir. Bunlardan Yenisey Kitabeleri, Yenisey Nehri boylarındaki Kırgız Kurganlarının üzerlerine dikilen ve üstlerinde Köktürk Alfabesiyle kısa kitabeler bulunan insan heykeli şeklindeki mezar taşlarıdır. Bu kitabelerden 65 tanesi okunmuştur. Bu kitabeler, Köktürk Alfabesi ile yazılmıştır ve Orhun Abidelerinin dikildiği tarihten sonraki dönemlere (VIII. yy.) aittirler (Gökmen 1981:59). Orhun ve Uygur Kitabelerinde de Köktürk ve Uygurlar'ın Kırgızlar'la olan ilişkileri ölçüsünde Kırgızlar hakkında bilgi bulunmaktadır. Kitabeler, Kırgızlar'ın siyasi tarihleri açısından kısa, ama önemli bilgiler bulunun belgelerdir. Ancak kitabelerin Kırgızlar'ın sosyal ve

kültürel hayatı ile ilgili araştırmalarda hiçbir önemi yoktur. Bu kitabelerin transripsiyonunu H. Namık Orkun yapmıştır. Ögel ve Ergin'in de kitabeler ile ilgili çalışmaları vardır. Talat Tekin ise Orhun Kitabeleri hakkında detaylı çalışmalar yapmıştır.

Kırgızlar'ın siyasi tarihi hakkında en çok bilgi edinilen yazılı kaynaklar, Çin Sülâle Tarihleri'dir. Ancak Çin Sülâle Tarihleri'ndeki Kırgızlar'la ilgili bilgiler de kısıtlıdır. Bu kaynaklarda, çeşitli ülkelere giden Çinli elçilerin Kızılgız ülkesinden geçerken aldıkları notlar, Kırgız ülkesine giden Çinli Elçilerin raporları, Kırgızlar'la yapılan ticari münasebetler ile ilgili bilgiler, Çin'in düşmanlarına karşı yapılan ittifak anlaşmaları ile ilgili belgeler vardır. Çin, tarihi boyunca Kırgızlar'la ancak yukarı da zikredilen sebeplerle ilgilenmiştir. Bu ilişkilerin olmadığı zamanlar ile ilgili, Çin kaynaklarında bilgi yoktur. Çin Sülâle Tarihleri, siyasi tarih ile ilgili bilgiler yanında, Kırgızlar'ın sosyal ve kültürel hayatları ile ilgili bilgileri de, kısıtlı da olsa, vermiştir. X. yüzyıldan itibaren Kitanlar dönemi dışında Kırgızlar'la Çinliler'in ilişkileri gittikçe azalmıştır. Kırgızlar hakkında malumat bulunan Çin Sülâle Tarihleri, Han Sülâle Tarihi, Güney Sülâlesi Tarihi, Kuzey Sülâlesi Tarihi, Sui Sülâlesi Tarihi, T'ang Sülâlesi Tarihi, Sung Sülâlesi Tarihi, Liao Sülâlesi Tarihi ve Yuan Sülâlesi Tarihi'dir (bkz. K. A.). Çin Sülâle Tarihi'ni Kırgızlar'la ilgili bölümleri, İngilizce'ye çevrilmiştir.

X. yüzyıldan sonraki dönemlerde, Kırgızlar hakkında malumat veren en önemli yazılı kaynaklar, Arap Seyyah ve Coğrafyacılarının eserleridir. X. yüzyıldan itibaren, Kırgızlar'ın Çin'le ilişkileri azalmış, buna mukabil Müslüman Arap Dünyası ile yakın ilişkiler içerisine girmişlerdir. Bu ilişkilerin esasını, ticari münasebetler teşkil etmektedir. Zaten Arap seyyahlarının eserindeki bilgilerin çoğunluğu, ticarete aittir. İçinde Kırgızlarla ilgili bilgiler bulunan eserleri yazan Arap seyyah ve Coğrafyacıları; Gerdizi, Avfi, İstâhri,

İbn Havkal ve Belhî'dir (hepsi için bkz. K.A.). yine yazarı bilinmeyen bir Coğrafya eseri olan Hudud Al-Âlam'da (bkz. K.A.) ve Kaşgarlı Mahmud'un yazdığı Divânü Lugat-il-Türk adlı eserde Kırgızlar hakkında bilgiler bulunmaktadır. Arap Seyyah ve Coğrafyacılarının eserinde, Kırgızlar'ın sosyal ve kültürel hayatları ile ilgili önemli bilgiler mevcuttur. Arap Seyyah ve Coğrafyacılarının eserlerini Ramazan Şeşen incelemiştir. Hudud Al-Âlam, Minorsky tarafından Farsça'dan İngilizce'ye çevrilmiştir. Besim Atalay ise, Divânü Lugat-il-Türk'ü dilimize kazandırmıştır.

Kırgızlar'la ilgili bir diğer yazılı kaynak da Kırgızlar'ın Milli Destanı Manas Destanı'dır. İnan tarafından dilimize kazandırılan bu destan, şifâhidir ve ancak, XVI. yüzyılda, Kırgızlar'ın İslâmiyeti kabullerinden sonra yazıya geçirildiği için birçok İslâmi unsur içermektedir. Bu yüzden kaynak olarak kullanılması, tezimizde ele aldığımız dönem için gereksizdir (İnan 1985: 6,7,8).

Ortaya çıkışlarından XIII. yüzyıla kadar Kırgızlar'ın sosyal ve kültürel hayatlarını ele aldığımız tezimiz iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Kırgızlar'ın ortaya çıktıkları ve yaşadıkları bölge, tarihte aldıkları isimler ve menşelerinin ile XIII. yüzyıla kadar olan siyasi tarihleri yer almaktadır. İkinci bölümde ise, Kırgızlar'ın ekonomik hayatları ve sosyal tabakalaşmaları ile ilgili bilgiler sosyal ve kültürel hayat başlığı altında toplanmıştır. Giriş ve diğer bölümlerde önemli gördüğümüz bazı açıklamalar, bölümler içindeki, bütünlük bozulmasın diye ek bir bölüm halinde tezimize ilâve etmeyi faydalı bulduk.

BİRİNCİ BÖLÜM

I. KIRGIZLAR'IN XIII. YÜZYILA KADAR OLAN SİYASİ TARİHLERİ

1. Kırgızlar'ın Menşeleri

Kırgızlar'ın Menşeleri hakkında birçok değişik görüşler bulunmaktadır. T'ang ce Chou Sülâleleri Tarihlerinde Kırgızlar'ın Türk olduklarından bahsedilmektedir (K.K.T. 1985:12). Ögel'e göre, Kırgız ülkesinde Germen, Mongoloid ve Türk ırklarına mensup insanlar yaşamaktadır (Ögel 1988: 209-210). Çin kaynaklarında ise, Kırgızlar, sarı saçlı, kırmızı yüzlü, mavi gözlü ve beyaz ırka mensup bir kavim olarak tarif edilmektedirler (Pulleyblank 1990: 104; Arat 1979: 734). Hudud Al-Âlam'da ise, Kırgızlar'dan kaba yüzlü ve saçları az diye bahsolunmaktadır (Hudud Al-Âlam 1937: 283). Gerdizî ise, Kırgızlar'ın Slav asıllı ve Hz. Nuh'un oğlu Yafes'in neslinden oldukları, gerek Slav, gerekse Kırgızlar'ın kırmızı saçlı ve beyaz bir yüze sahip olduklarından ötürü aynı soydan geldiklerini iddia etmektedir (Arat 1979:737).

Anlaşıldığı üzere Kırgızlar, birkaç değişik kavmin, Ögel'e göre, birkaç değişik ırkın karışması sonucu ortaya çıkmış bir kavimdir. Kırgızlar'ın büyük bir çoğunluğu ve özellikle yöneticileri ya Türk asıllıdır, ya da sonra-

¹ Hz. Nuh ve oğlu Yasef: Hz. Nuh, ismi bütün kutsal kitaplarda geçen bir peygamberdir. Zamanında "Tufan" olmuştur. Bu rivayete göre en küçük oğlu Yasef, Türkler'in atasıdır. Yasef'in Türkler arasındaki adı, Olcay Han'dır (Togan 1982: 17; Ebu'l- Gazi Bahadır Han 1925: 13-14).

dan Türkleşmişlerdir. Ancak şurası muhakkaktır ki, Kırgız Kavmi, kültür özellikleri bakımından incelenirse Türk Kültürü'ne has özellikleri taşımaktadır. Zaten farklı görüşe sahip olanlar da Kırgızlar'ın kültürel açıdan Türk oldukları hususunda hemfikirdirler.

Kırgızlar, tarih boyunca pek çok değişik isimlerle anılmışlardır. Bu isimler, genellikle Kırgızlar'a Çinliler tarafından verilmiştir. Kırgızlar'dan tarihte ilk defa M.Ö. III. yüzyıla ait olan Çin kaynağı Tsi-Chi (Tarihi Hatıralar) adlı eserde "Ge-kun" ismiyle bahsedilmektedir. Ge-kun ismiyle yaklaşık 400 yıl boyunca anılan Kırgızlar, M.Ö. I. yüzyıla ait Han Sülâlesi Tarihi'nde ve M.S. III. yüzyıla ait Wei Sülâlesi Tarihi'nde ise, Chian-kun olarak adlandırılmışlardır. M.S. VI. yüzyıla ait Çin Kaynakları olan Güney, Kuzey ve Sui Sülâleleri tarihlerinde Kırgızlar'dan Chie-gu, Chi-gu ve Hu-gu isimleriyle bahsedilmektedir (Pulleyblank 1990: 99). T'ang Sülâlesi Tarihi'nde ise, Kırgızlar, Chian-kun, Hu-ha-sı ve Chie-ge-si isimleriyle anılmışlardır. Liao, Sung ve Ch'in Sülâleleri dönemlerinde, Kırgızlar için Tsia-ga-sı, Chia-ga-sı ve Huli- Chi- Tsi isimleri kullanılmıştır. Kırgızlar, Yüan ve Ming Sülâleleri dönemlerinde ise, Chie-li-chie-tsi adıyla anılmışlardır (K.K.T. 1985:8). Kırgızlar'dan Arap Kaynakları'nda Hakas ve Hirhiz isimleriyle bahsolunmaktadır (Arat 1979: 737).

Anlaşıldığı üzere, Kırgızları ilk olarak adlandırılan ve sonraki yüzyıllar boyunca değişik isimlerle kaynaklarında zikredenler Çinliler'dir. Bu durum Kırgızlar'la Çinliler arasındaki yakın siyasi ve ticari ilişkilerin bir neticesidir. Kırgızlar, Çinliler'in her zaman doğal müttefiki olmuşlardır. Bu yakın siyasi ve ticari ilişkiler Kırgızlar'ın Çin kaynaklarında sık sık anılmasına sebep olmuştur.

Bugün kullanılan Kırgız isimleri Arap kaynaklarında bahsolunan Hakas ve Hirhiz isimlerinden geldiği sanılmaktadır. Muhtemelen Hakas ve Hirhiz isimleri Çin kaynaklarından bozularak Arap kaynaklarına geçmiş olabilir.

Kırgızlar'ın yaşadıkları bölgeye gelince, ortaya çıkışlarından XIII. yüzyıla kadar Sibiry'a'da, Yenisey (Kem) Nehri civarlarında yaşamışlardır (K.K.T. 1985:2). Arat, Kırgızlar'ın Tanrı Dağları'nın (eski adı Tien-Shan) doğusu ile Tannu-ola (Sayan-eski adı Kögmen) Dağları'nın arasındaki bölgede yaşadıklarından bahsetmektedir (Arat 1979: 737). Kırgızlar'ın yaşadıkları bölgeyi İsmâ kaynaklarında tarif etmektedir. Arap Coğrafyacılarından Avfi, İdrisî, Yakut El-Hamavi (bkz. K.A.), İstahti, İbn-Havkal, El-Belhi ile Hudud Âl-Alam adlı eserde, Kırgız Kavminin yaşadığı bölge, komşu devlet ve kavimlere göre, aşağı yukarı aynı şekilde tarif edilmiştir. Buna göre, Kırgız ülkesinin doğusunda Çin ülkesi ve Doğu denizi (Pasifik Okyanusu), güneyinde Tokuzoğuz (bkz. K.A.) ve Karluk (bkz. K.A.) Kavimleri, batısında Kimak Ülkesi (bkz. K.A.) kuzeyinde ise insan yaşamayacak kadar soğuk olan bir bölge bulunmaktadır (Hudud Al-Âlam 1937:96). Yine El-Belhi, Taraz (bkz. K.A) şehrine göre yaptığı hesapla, bu şehir ile Tokuzoğuz ülkesi arasındaki mesafenin bir ay ve Tokuzoğuz Ülkesi ile Kırgız Kavminin yaşadığı bölge arasındaki yolun da bir ay sürdüğünü yazmaktadır (Şeşen 1987: 194). İnan da, Kırgızlar'ın vatanı olarak Yenisey Nehri'nin doğduğu kaynakları ve Altay Dağları'nı (bkz. K.A.) tarif etmektedir (İnan 1987: 39). Ögel'e göre ise Kırgızlar, VI. yüzyılda Güney Sibiry'a'da, Aşağı Yenisey kıyılarında (bugünkü Abakan Stepleri ve Minusinsk Ovası) yaşamaktadırlar. Köktürk Ülkesi ile Kırgızlar arasında Kögmen Dağları ve Çik Kavmi vardı (bkz. K.A.). Kırgızlar'ın doğusunda Kurikan Kavmi ve güneybatılarında ise, Karluk kavimleri yaşamaktaydı (Ögel 1988: 207). Bütün kaynaklarda ortak olan nokta, Kırgızlar'ın Yenisey Nehri civarında yaşadıklarıdır (bkz. Harita 1).

2. Kırgızlar'ın XIII. Yüzyıla Kadar Olan Siyasi Tarihleri

Kırgızlar, Çin kaynaklarına göre M.Ö. III. yüzyılda Tanrı Dağları'nın doğusu ile Tannu-ola Dağları arasındaki sahada, "Ge-kun" adıyla bilinen müstakil bir devlet kurmuşlardır. Bu devlet, kısa zamanda Altay Dağları ile Aral Gölü yönüne genişlemiştir. Kaynaklarda bu devlet ile ilgili başka bir malumata rastlanmamaktadır (İnan 1987: 37; Arat 1979:737). M.Ö. 201 yılında Kırgızlar, Hsiung-nu İmparatorluğu'nun hâkimiyeti altına girmişlerdir. Mao-dun zamanında Hsiung-nu hâkimiyeti altına giren Kırgızlar, bu devletin Batı kısmındaki u-sun (veya Wu-sun) birliğini (bkz. K.A.) teşkil eden kavimlerden biridir. U-sun birliğinin dağılmasıyla, Kırgızlar, M.Ö. 49 yılında bağımsızlıklarına kavuşmuşlardır. M.S. III. yüzyıla gelinceye dek haklarında kaynaklarda bilgiye rastlanmayan Kırgızlar, bu yüzyılın ilk yarısında bölgelerinde büyük bir güç haline gelmişlerdir ve bu dönemde, Kırgızlar'ın 30.000 askerden oluşan bir orduları bulunmaktadır. M.S. IV. yüzyılda Orta Asya bölgesinde yaşayan Hsiung-nu'lar, Avrupa, Ortadoğu ve Hindistan yönlerine doğru göç etmişlerdir. Bu sebeple, durumun müsait olmasından faydalanan Kırgızlar, müstakil bir devlet kurmuşlardır (K.K.T. 1985:41). Bu devletin sınırları kısa zamanda Baykal Gölü'nden Tibet'e kadar genişlemiştir (İnan 1987:39-40). Bu devlet, varlığını VI. yüzyıla kadar devam ettirmiştir (Arat 1979:737). 560 yılında, Kırgızlar, Köktürk Kağanı Muhan Kağan tarafından Köktürk Federasyonu'na dahil edilmiştir. Köktürk Federasyonu'nun 630 yılında dağılmasıyla Kırgızlar, Sır-Tarduş (bkz. K.A.) Devleti'nin hakimiyeti altına girmişlerdir. 632 yılında T'ang İmparatorluğu, Wang yi-huang adlı bir elçiyi Kırgızlar'a yollayarak resmi ilişki kurmuştur. Bu tarihten sonra Kırgızlar'ın reisi Kağan unvanı almıştır. Çinliler'in Kırgızlar'la resmi ilişki kurmasının nedeni, bölgedeki Sır-Tarduş hâkimiyetinin ortadan kalkması için Kırgızlar'la ittifak kurmak istemeleridir. Çinliler'in bu çabası sonuç vermiş, Kırgızlar'la ittifak yapmışlardır (Pulleblank 1990: 102).

Kırgızlar, 643 yılında T'ang İmparatoru'na bir elçi yollayarak, Çin hâkimiyeti altına girmek istediklerini belirtmişler ve bu istekleri, imparator tarafından kabul edilmiştir. Daha sonra, Çin İmparatorluğunun kışkırtmasıyla Kırgızlar, Sır-Tarduş Devletine karşı isyan etmişler ve 646 yılında Sır-Tarduş hâkimiyetinden kurtulmuşlardır. 648 yılında Kırgızlar, tamamen Çin hâkimiyeti altına girmişlerdir (Wen-Shen 1967: 39).²

T'ang İmparatorluğu, dağınık bir halde yaşamakta olan Kırgızlar'ı bir araya toplamış ve garnizon kurmuştur. İmparator, bir araya topladığı Kırgızları yönetmesi için Hsi-po-chüe-a-ch'ien adlı bir idareciyi Kırgız ülkesine göndermiştir. Böylece imparator, sadece Kırgızları değil, Kırgızlar sayesinde bütün Yenisey Bölgesini hâkimiyeti altında tutmuştur (K.K.T. 1985: 178).

Köktürk Kağanlığı, 681 yılında Kutluk İlteriş Kağan tarafından Ötüken Bölgesi'nde ikinci defa kurulmuştur (Kafesoğlu 1986: 106). Kutluk İlteriş Kağan'ın 692 yılında ölümü ile kardeşi Kapgan Kağan (692- 716), Köktürk hükümdarı olmuş ve Köktürk Devleti'ne karşı Çin ve On-ok Kavmi'nin (bkz. K.A.) hükümdarı ile ittifak yapan Kırgız Kağanı üzerine sefere çıkmıştır. Kapgan Kağan, ani bir baskınla Kırgız Kağanı'nı öldürmüştür ve Kırgız Ülkesi'ni hâkimiyeti altına almıştır (697) (Kafesoğlu 1986: 113). Bir süre sonra Köktürk ordularının başka bir yerde meşgul olmasından yararlanan Kırgızlar, tekrar isyan etmişlerdir. Kırgızlar'ın bu isyanı, Kutluk İlteriş Kağan'ın oğlu Bilge Kağan (716-734) ile kardeşi Kül Tegin tarafından bastırılmış ve Kırgızlar'ı tekrar hâkimiyetleri altına almışlardır (710) (Kafesoğlu 1986: 113).³

² Sır-Tarduşlar, Kırgızlar'ı yönetmek için 4 memur tayin etmişlerdi. Kırgız Ülkesi'ni Hsieh-li-fa (İltebir) adlı yönetici idare ederdi. Ch'i-hsi pei (bey), Chu-sha-p'a pei ve A-mi pei ünvanlı üç şef il-tebere devleti yönetmesinde yardımcı olurlardı (Wen-Shen 1967: 39).

³ Orhun kitabelerinden Tonyukuk Kitabesi'nin Doğu cephesine: "Çin Kağanı düşmanımız idi. On-ok Kağanı düşmanımız idi. Fazla olarak Kırgız'ın kuvvetli Kağanı düşmanımız oldu. O üç Kağan akıl akıla verip Altun ormanı üstünde buluşalım, demiş. Şöyle akıl akıla vermişler: Doğuda Türk Kağanı'na karşı ordu sevk edelim. Ona karşı ordu sevk etmezsek, ne za-

742 yılında Köktürk Federasyonu içinde yer alan Basmlı (bkz. K.A.), Uygur ve Karluklar, Çin İmparatorluğu'nun da kışkırtmasıyla isyan etmişlerdir. Bu isyan neticesinde Ozmiş (Wu-su-mi-shih) Kağan ile son Köktürk Kağanı Po-mei Kağan öldürülmüştür (744). Böylece, yıkılan Köktürk Devleti yerine A-Shi-na (Aşina)⁴soyundan gelen Basmlı'ların lideri Kağan olmuştur. Kısa bir süre içinde Basmlı Kağanı'nın "Sol (doğu) Yabguluk"⁵ görevini üstlenen Uygurlar ile "Sağ (Batı) Yabguluk" görevini üstlenen Karluklar, Basmlı'lara karşı birleşip isyan etmişlerdir. Uygur yabgusu, Karluklar'ın yardımı ile Basmlı'ları yenmiş ve kağanlarını öldürmüştür (745). Uygur yabgusu, T'ang İmparatorluğu tarafından da tanınarak "Ku-tu-lü P'i-chia Ch'üeh K'o-han (Kutluk Bilge Kül Kağan)" adıyla Kağan olarak Ötüken Uygurları Devleti'ni kurmuştur (Kafesoğlu 1986: 121; İzgi 198: 14).

Kutluk Bilge Kül Kağan (öl. 747)'ın oğlu Moyançur Kağan (747-759) döneminde Uygurlar, uzun mücadeleler neticesinde Kırgızlar'ı hakimiyetleri altına almışlardır (758).⁶ Uygurlar, Kırgızlar'ın güney ile irtibatını tamamen

man bir şey olsa o bizi... Kağanı kahraman imiş, müşaviri bilici imiş. Her üçümüz ordu sevk edelim, tamamıyla yok edelim, demiş.

Tonyukuk Kitabesi'nin Kuzey Cephesinde ise: "Gündüz de, gece de dört nala koşturup gittik, Kırgız'ı uykuda bastık. Uykusunu mızrak ile açtık. Hanı, ordusu toplamış. Savaşttık, mızrakladık. Hanı öldürdük. Kağana Kırgız Kavmi teslim oldu, baş eğdi. Geri döndük, Kögmen Dağları'nı dolanıp geldik" (Ergin 1986: 55-56).

Orhun Kitabelerinden Bilge Kağan Kitabesi'nin Doğu Cephesinde: "yirmi altı yaşında Çik Kavmi, Kırgız ile beraber düşman oldu... Yirmi yedi yaşında Kırgız'a doğru ordu sevk ettim. Mızrak batımı karı söküp, Kögem ormanını aşarak yürüyüp, Kırgız Kavmi'ni uykuda bastım. Kağanı ile Songa Ormanı'nda savaştım. Kağanını öldürdüm, ilini orda aldım." (Tekin 1988: 19-47).

⁴ A-shi-na (Aşina) Ailesi: Köktürk hükümdarlık sülalesidir. Efsaneye göre, bu sülâlenin atası, bir dişi kurt idi (Kafesoğlu 1986 : 3616).

⁵ Yabgu: Yabgu, Chavannes'e göre, Türk Devletleri'nin "Doğu" kısmını idare eden kişinin ünvanıdır (ayrıntılı bilgi için bkz. İzgi 1987: 14). Yabgu, idari yönden Kağanın yardımcısıdır (Kafesoğlu 1986: 265).

⁶ Uygur Kitabeleri'nden Şine usu Kitabesi'nin Doğu cephesinde Moyançur Kağan: "...Dokuz-Oğuz beylerine yine yaranamadım. İsyân etmişler. Kırgız'a haber gönderip: Siz harbe başlayın. Çikler'i de çağırın, biz geliyoruz, demişler. Dokuzuncu gün ordu ile yürüdüm. Tutuğun kumandasındaki Çikler'e karşı bin kişi gönderdim. Tâbi olun, dedim. Kırgız

kesmişlerdir. Çünkü Kırgızlar, Uygurlar'a karşı düşmanlık besleyen Karluklar, Tibetliler ve Araplar ile iyi ilişkiler kurmuşlardır. Karabalgasun Kitabesi'nde, Kutluk Bilge Kağan döneminde (794-805), kuzeyde yaşayan Kırgızlar'ın cesur ve kuvvetli bir kabile olduklarını ve 400.000 okçuya sahip oldukları belirtilerek, Kırgızlar isyan edince Kutluk Bilge Kağan'ın savaşarak Kırgız Kağanını öldürdüğünü ve savaş sonucunda Kırgızlar'ın terk etmek zorunda kaldığı at ve sığırların sayısının binlerce, silahlarının ise, bir dağ yüksekliğinde olduğu yazılmaktadır.⁷ Kutlu Bilge Kağan, Kırgız seferi ile büyük bir başarı kazanmıştır (Ögel 1955 : 362-363; Kafesoğlu 1986: 121; İzgin 1987: 23).

Kutluk Bilge Kağan tarafından büyük bir yenilgiye uğratılan Kırgızlar, bu durumun meydana getirdiği büyük utanç ve kını uzun süre üzerlerinden atamamışlardır. IX. yüzyılın başlarında Uygurlar, siyasi ve ekonomik açıdan zayıflamaya başlamışlardır. Bu fırsattan istifade eden Kırgızlar'ın reisi, kendisini Kağan ilan etmiştir. Kırgızlar, 821 yılında Çin İmparatorluğunun kız kardeşi olup, Uygur Kağanı Hasan Tegin (821-832) ile evlendirilen T'ai-ho Konçuy'u Uygur Ülkesi'ne getiren Uygur heyetini öldürüp, prensesi kaçırmışlardır. Uygurlar ise Kırgızlar'a saldırıp Konçuy'u kurtarmışlardır. Bu durum, Kırgızlar'ın Uygurlar'a olan kinini artırmıştır. Bu sebeple Uygurlar, Kırgızlar üzerine ordu göndermişlerse de Kırgızlar karşısında mağlubiyete uğramışlardır. Kırgızlar, ayrıca Çin'e başvurarak Uygurlar'a karşı ittifaklar tesis etmişlerdir (Wen-shen 1967: 32-33). Uygurlar ile Kırgızlar, arasındaki mücadele yaklaşık yirmi yıl sürmüştür. 840 yılının eylül ayında, Kırgızlar'la

Kağanı, Kögmen tarafındaki karagâhında imiş. İleri karakollar göndermiş. Benim adamlarımı pusuya düşürüp, esir etmiş..." demektedir (Orkun 1987: 172, 173, 174).

⁷ Uygur Kitabeleri'nden Karabalgasun Kitabesi'nde: "... Kuzeyde Kırgız Devleti savaş açtı. Kırk binden fazla okçusu vardı. Ama kağanımız küçükten kahraman, zeki, savaşçı ve otoriter idi. Her atışı hedefine isabet ediyordu. Kırgız Kağanı, bizim kağanın oku ile ölü olarak yere serildi. Bırakılmış at ve öküzlerin sayısı vadiler dolusu idi, silahlar dağ yüksekliğinde idi. Devleti parçalanmış, yurdunda kimse kalmamıştı ." (Orkun 1987: 234).

anlaşan Uygur generali Külüg Baga'nın rehberliği ve komutasındaki 100.000 Kırgız atlısı ile Uygur başkenti Karabalgasun şehrini bir gece basmıştır. Uygur Kağanı Wu-Chieh ile yakalanan bütün Uygurlar katledilmiş, Uygur Ülkesi bir baştan bir başa yağmalanmıştır. Uygur Kağanının otağını, A-je bizzat yakmış ve Kağanın eşi Konçuy'u kendisine eş olarak almıştır. Uygur başbakanı Savcı ile bir kısım Uygurlar, Karluklar'a sığınmıştır. Doğudaki Moğol asıllı Shih-wei Kabileleri'ne sığınanları, Kırgızlar takip etmişlerdir. Çin sınırına yerleşenleri ise, Çinliler buradan sürmüşlerdir (847). Kaçan Uygurlar, Kansu ve Kao-ch'ang⁸ Bölgeleri'ne yerleşmişlerdir. Böylece Ötüken Bölgesi'ni ele geçiren Kırgızlar'ın sınırları Altay Dağları'na kadar genişlemiştir (İzgi 1987: 27-29; İzgi 1989: 25; Wen-shen 1967: 35).

Kırgızlar, Ötüken Bölgesi'ne sahip olduktan sonra 842, 843 ve 844 yıllarında Çin'e hediyelerle elçiler göndererek, Uygurlar'ın yerini alarak, tanınmak istemişlerdir. Sonunda T'ang İmparatoru, Tang-li-ye adındaki bir elçiyi Kırgızlar'a yollamıştır. T'ang İmparatoru, Kırgız Hükümdarı A-je'ye Ying-wu-ch'eng-ming Kağan adını vermiştir (Wen shen 1967: 49; K.K.T. 1985: 178). Böylece, İmparator, Kırgızlar'ı tanımış, ancak onları Uygurlar'ın sahip oldukları imtiyazlardan mahrum bırakmıştır. Çünkü Uygurlar'ın siyasi hegemonyasının yerini Kırgızlar'ın almasını istememiştir.

Kırgızlar, 840 yılından itibaren Ötüken Bölgesi'nin en büyük askeri gücü haline gelmişler ve Sibirya ile Orta Asya arasındaki ticareti eline geçirmişlerdir (İzgi 1987: 29). Böylece daha önce Kuzey Kürk Yolu'nu ellerinde tutan Kırgızlar, 840 yılından sonra Uygurlar'ın elindeki İpek Yolu'nu da denetimleri altına almışlardır. Bu dönemde Kırgızlar'ın, Çinliler'le siyasi ilişkileri de daha da gelişmiştir. Hatta 890 yılında Çin ordusu ile Kırgızlar, ortak

⁸ Kao-ch'ang: bugünkü Türkistan'ın doğusunda, Turfan Bölgesi'nde, tarihte bu bölgede yaşamış olan Uygurlar'ın kurdukları devlete de adını veren bir şehirdir (İzgi 1989: 69-70).

bir harekât gerçekleştirmiştir. Oluşturulan kuvvet, Çin Ordusu'nda görev yaparken isyan edip, bir bağımsız devlet kuran Li-k'o-yung⁹ isimli bir Türk asıllı generalin ülkesine taarruz etmişler, ancak bu devleti ortadan kaldırmaya muvaffak olamamışlardır (K.K.T. 1985: 179).

Kırgızlar'ın Ötüken Bölgesi'ndeki hâkimiyeti uzun ömürlü olmamıştır. 920 yılında, Moğolistan'ı ele geçiren ve Çin'de bir imparatorluk Sülâlesi kuran Moğol asıllı Kitanlar (Liaolar) (bkz. K.A.), 931 yılında Kırgızlar'ı Ötüken Bölgesi'nden çıkarıp, hakimiyetleri altına almışlardır. Kitanlar, Kırgızlar'a "Hsia-ka-Tsı" adını vermişlerdir. Kırgızlar, Kitanlar'a her sene vergi ve savaş zamanlarında asker vermeyi kabul etmişlerdir. Kırgızlar, 947 yılında Kitanlar'a karşı isyan etmişler, ancak bu isyanları kısa sürede bastırılmıştır (K.K.T. 1985: 179). Kırgızlar, Kitan hâkimiyeti altında yaşadıkları dönemde, Çin'i yöneten Sung Sülâlesi ile ilişkileri olmamıştır. Yalnız Sung elçisi Wang Yen-te, Kao-ch'ang'a giderken (981-984) Kırgızlar'ı görmüştür (İzgi 1989: 63). 1124 yılında Cürcenler (bkz. K.A.), Kitanlar'ı yaşadıkları bölgeden çıkarmışlardır. Kitanlar, Cürcenler'den kaçarken Kırgız Bölgesine girmişler ve onlarla savaşmışlardır. Bu savaşların neticesinde Kırgızlar, Kitanları bölgelelerinden çıkarmaya muvaffak olmuşlardır (K.K.T. 1985: 49).

XIII. yüzyılın başlarında Moğolistan'da yeni bir lider, göçebe Türk ve Moğol kabilelerini bir araya toplayarak bir imparatorluk kurmuştur (1206). Bu lider, Cengiz Kağan'dır (M.G.T. 1986: 133-134). Kırgız Kağanı, 1207 yılında Moğol hâkimiyetini kendiliğinden kabul etmiştir. Moğollar, Kırgız Kağanına tümenbaşı, kabile şefine binbaşı unvanlarını vermişlerdir.¹⁰ 1217

⁹ Li-k'o-yung, Sha-t'o'ların şefidir. Çin İmparatorluğunda karışıklıklardan yararlanan Sha-t'o'lar, Li-k'o-yung'un liderliğinde ayaklanıp bağımsız bir devlet kurmuşlardır. Li-k'o-yung ile T'ang sülâlesi arasında uzun süren mücadeleler olmuştur (ayrıntı için bkz. Eberhard 1987: 217-218).

¹⁰ Tümenbaşı, Moğol döneminde, 10.000 kişi civarında bir kuvveti, binbaşı ise, 1000 kişi civarında bir kuvveti yöneten kişidir. Tümenbaşı ve binbaşuya "noyan" da denir. Bu durumda

yılında Cengiz Kağan, bir sefere çıkmadan önce Kırgızlar'dan asker istemişti. Kırgızlar, Cengiz Han'ın istediği askeri vermedikleri gibi, onun cezalandırmak istediği bir kavime yardım etmişlerdir. Bu durum, Cengiz Han'ı çok kızdırmış ve Cuci isimli oğlunu Kırgızlar'ın üzerine yollamıştır. Cuci, çok kanlı savaşlardan sonra Kırgızlar'ı tekrar hâkimiyet altına almıştır. 1220 yılında Cürcenter'in Cengiz Kağana yolladıkları elçi Wu-gu-sung-chung-duan yolda Kırgızlar'ı görmüştür (K.K.T. 1985: 49).

Cengiz Kağan, aslen Uygur olan Tzeng-che adlı bir yöneticiyi Kırgız Ülkesi'ne yollamıştır. Bu yönetici, bütün Kırgızlar'ı tarım yapmaya zorlamış, savaşçı Kırgızlar'ı çiftçilikle uğraşmaya zorunda bırakmıştır. Moğol İmparatorluğu'nun dağılmasından sonra Kırgızlar, Çin'de Cengiz Han'ın torunu Kubilay Han tarafından kurulan Yüan Sülâlesi'nin hâkimiyeti altında yaşamışlardır. Yüan'ler, 1260-1294 yılları arasında Müslüman tüccarların Kırgız Ülkesi'ne girerek ticaret yapmalarına izin vermişlerdir. 1282 yılında Yüan'ler, fakir Kırgızlar'a parasız pirinç dağıtmışlardır. 1283 yılında ise, 600 inek vermişlerdir. 1289 yılında Yüan'ler, yine fakir Kırgızlar'a yardım etmişlerdir. 1295 yılında Yüan Sülâlesi, tarım yaptırmak için Çinliler'i Kırgız Ülkesinde iskân etmiştir. Yüan'ler, Kırgızlar'ın darı ve buğday tarımı yapmaları zorunlu hale getirmişlerdir (K.K.T. 1985: 54, 58, 59).

Moğollar'ın toplumu yüzlük ve binlik askeri düzene göre teşkilatlandırmalarıyla ortaya çıkmıştır (Vladimirtsov 1987: 157).

İKİNCİ BÖLÜM

II. KIRGIZLAR'IN SOSYAL VE KÜLTÜREL HAYATI

2.1. Kırgız Toplumunun Sosyal Tabakaları

Kırgız toplumu başlangıçta sadece, balıkçılık, avcılık, yağma ile hayatını devam ettiren göçebe bir karakter göstermektedir. Bu sebeple ilk oluşan sosyal tabaka, savaşçılar olmuştur. Daha sonra sosyal teşkilatlanmanın oluşması ile savaşçılar arasında seçkinleşen yönetici zengin tabaka oluşmuştur. Yönetici-zenginlerin ihtiyaçlarını karşılamak üzere oluşan zanaatkâr tabakası ve komşu kavimlerle ekonomik ilişkiler sonucu gelişen tüccar zümresi, şehir hayatını da beraberinde getirmiştir.

Yönetici zenginler, savaşçılar, zanaatkârlar, tüccarlar ve kölelerden oluşan Kırgız toplumunun en önemli sosyal tabakası, zenginlerdir. Kırgızlar'ın "bay" adını verdikleri zenginler zümresi, Kırgız ekonomisinin bütün araçlarını (hayvancılık, tarım, ticaret, zanaat v.s.) ve kabile yönetimini, diğer Türk Kavimlerinde de görüldüğü gibi, ellerinde tutmaktadırlar. Muhtemelen, zengin zümre, başlangıçta diğerleri gibi, sadece avcı ve savaşçıydılar. Daha sonraları zenginler, at, koyun ve sığırı evcilleştirmiş komşu Türk ve Moğol kavimlerinden bu hayvanları yağmalayarak sayıları binlerle, onbinlerle ifade edilen sürülere sahip olmuşlardır. Kırgızlar'ın zenginlikleri, kabile yönetimindeki hakları, toplumdaki statüleri, sahip oldukları hayvan sürülerinin sayılarına göre tespit edilmektedir. Bunun doğal bir sonucu olarak, kabile reisleri, toplum içinde en zengin olanlardır. Zenginlerin diğer bir özellikleri de, tarımla uğraşmalarıdır. Fakat zenginler, bizzat tarımla uğraşmamaktadır. Anlaşıldığına göre, tarlaları, işletmeleri, bakmaları ve korumaları için kalabalık bir grubu çalıştırmaktadırlar. Bu grubun denetimi altında çalışan ve mülkiyet-

leri sahipleri olan zenginlere ait olan, savaş ve yağmalarda esir edilmiş kalabalık bir köle topluluğu bulunmaktadır. Bunların toplumda herhangi bir hak ve statüleri yoktur, alınıp, satılmaktadırlar. Diğer Türk Boylarının bazılarında görülen köle haklarından yoksundurlar (K.K.T. 1985: 40).

Örneğin, Uygurlar 'da iki köle sahiplerinden habersiz evlenmektedirler (İzgi 1987: 102). Köleler, zenginlerin evlerinde ve hayvanların bakımında da kullanılmaktadır. Zenginler hariç diğerlerinin devlet yönetiminde hiçbir söz hakkı yoktur. Köleler hariç diğerlerinin hepsi hürdür ve sosyal statülerine göre birtakım haklara sahiptirler. Zenginler, diğer Türk kabilelerinde de görüldüğü üzere, aralarında alıp ve bilge kimseleri, şef olarak seçmişlerdir ve kabile yönetimi şeflere bırakmışlardır. Özellikle, ziraî faaliyetlerin yoğunlaşmasıyla kabile şeflerinin önemi daha da artmıştır. VI. yüzyıldan sonra, Kırgız Kabilelerinin şefi, Kağan unvanı ile anılmaktadır (Kafesoğlu 1986: 130). VI. yüzyılda Çin'deki T'ang Sülâlesi'nin yüksek hâkimiyetini tanıyan Kırgızlar, Çinliler tarafından dağınık olarak yaşadıkları Yenisey dolaylarından alınarak Yenisey Nehri kıyılarında bir yere iskân edilmişler, T'ang hâkimiyeti döneminde bir askeri garnizon ve ileri karakol haline getirilmişlerdir. Çinliler, bu garnizonun komutanı olan Kırgız Şefini Kağan olarak tanımışlardır. İlk Kırgız Kağanı, Çin Sarayında yetişmiş bir Türk olan "Hsi-bo-chüe-ach'ien" dir. Kırgızlar ise, kağanlarına A-je adını vermişlerdir¹¹ (K.K.T. 1985: 41).

¹¹ Wen-Shen, Uygurlar zayıfladıktan sonra, Kırgız Kabile Şefinin Kağan ünvanını aldığını yamaktadır (Wen-Shen 1967: 34).

A-je'nin özel koruma birliği vardı. Bu koruma birliğine seçilenlerin hepsi, kızıl saçlı idi. A-je, kışın samur derisinden, yazın altından yapılmış başlıklar takardı. Altın başlığının üst tarafı sivri, alt tarafı yuvarlaktı. Etrafındaki adamlar beyaz keçeden yapılmış başlıklar giymekteydi ve bıçak ile bileği taşı taşırlandı. A-je'nin hükümdarlık otağı, Yeşildağ'da kurulurdu.¹²

Kırgız kavmini oluşturan kabileler, A-ji'ye samur ve mavi fare¹³ hediye ederdi. A-je, kabilelerinde yaşayanlardan farklı olarak etli pideye benzeyen çörekler yerdi. Halkın geri kalanı, et yemektiydi. A-je'nin Yeşildağ'daki otağının etrafı duvar yerine hendekle çevreliydi. Keçeden yapılmış geniş çadırlardan müteşekkil bir kampı otururdu. Bu kampa, Mi-ti Chih-t'o denilmekteydi.¹⁴

Kabile şefleri ise, keçeden yapılmış küçük çadırlarda otururlardı ve A-je tarafından çağrılınca kabilelerdeki bütün askerler savaşa giderlerdi. T'ang Sülâlesi hâkimiyeti altında bulunulan dönemde, asker sayısı, 300.000 kişiydi (Wen-shen 1967: 3/9).

Devlet yönetiminde, Kırgızlar'ı yöneten memurların hepsi, A-je'den sonra vezir gelmektedir.¹⁵ Vezirler, 7 taneydi. Vezirden sonra 3 tudun (kabile şefi), 10 tzi-shi (komutan), emrinde 15 asker bulunan Chang-shi (komutan) gelmektedir. Chiang-chun (general) ve Tarkanların (komutanlar) emrinde kimse yoktur (K.K.T. 1985: 41).¹⁶ Moğol döneminde, A-je, tümenbaşı ve kabile şefleri ise binbaşı diye adlandırılmaktadır (K.K.T. 1985: 59).

¹² Burada bahsi geçen Yeşildağ'ın yeri ve bugünkü yeri tespit edilememiştir (Wen-Shen 1967: 39).

¹³ "Mavi Fare"nin ne olduğu bilinmemektedir (Wen-shen 1967: 39).

¹⁴ T'ang Sülâlesi Dönemi'ndeki, Kırgız Kağanı'nın oturduğu askeri garnizona Mi-ti Chih-t'o denilmektedir. Bu Kırgızlar'ın başkentidir. (Hudud Al-Alam 1937: 286).

¹⁵ Wen-Shen, vezire başnazır adını vermektedir (Wen-Shen 1967: 39).

¹⁶ Wen-Shen, general ve Tarkan olarak kimsenin tayin edilmediğinden ve bu makamların boş tutulduğundan bahsetmektedir (Wen-Shen 1967: 39).

Kırgızlar'daki memuriyet unvanlarının tamamı, askeridir. Bu durum, savaşçı Kırgız toplumunun yapısını yansıtmaktadır. Sürekli komşularıyla savaş halinde bulunan ve yağma ile uğraşan Kırgız Kavminin devlet teşkilatlanması da askeri nitelik taşımaktadır.

Kağan, diğer bütün Kırgızlar'dan ayırt edilmiştir. Kendine has otağı, giysisi, başlığı, muhafızları ve yiyeceği vardır. İlahi bir niteliği olup olmadığı hususunda bir bilgi yoktur. Ancak, bütün Kırgız Kavmi üzerinde mutlak yetkisi olduğu gerçektir (K.K.T. 1985: 60) ve bu, kağanın her çağrısına tereddütsüz itaat edilmesinden de anlaşılabilir. Orhun ve Uygur kitabeleri, Köktürk ve Uygur Kağanları'nın sık sık ayaklanan Kırgızlar üzerine sefer halinde olduklarını anlatan ibarelerle doludur. Hâkimiyetini kabul ettiği devletin bütün zayıflıklarını değerlendiren ve hâkimiyeti altında olduğu devlete karşı olan bütün komplolara hiç tereddüt etmeden katılan Kırgızlar, pek çok defa isyan etmişler ve 840 yılında Uygur Devleti'ne son verdikleri gibi neticede bağımsızlıklarına ulaşmışlardır.

Kırgızlar'ın hakimiyetleri altında buldukları Hsiung-nu, Sır-Tarduş, Köktürk ve Uygur Devletleri gibi Orta Asya'ya hâkim olan Çin'i uğraştıran Türk Devletleri'yle mücadelelerinde doğan müttefikleri Çin olmuştur. T'ang Sülâlesi Döneminden itibaren Çin, Kırgızlar'ı açıkça desteklemiştir ve onları, Köktürk ve Uygurlara karşı kışkırtmıştır.

840 yılında, Kırgızlar'ın Ötüken Uygurları'nı ortadan kaldırmalarından sonra, Çin, onların Ötüken Bölgesi'nde ve Çin'de Uygurlar'ın yerlerini almalarına müsaade etmişlerdir. Çin-Kırgız ilişkilerinde, çıkar daima ön plandadır.

Savaşçı grubu ise, muhtemelen, toplum hayatında bazı haklara sahiptirler ve sosyal statüleri vardır. Her şeyden önce hürdürler. Yönetimi elinde tutan zenginler, kendilerine hizmet ettiklerinden dolayı bu grubu sıkı sıkıya yaptırımlarla kısıtlayarak baskı altına almamışlardır. Bu grup, Kırgız toplumu içinde, çoğunluktadır.

Kırgızlar'daki göçebelik, Asya'daki diğer göçebe kavimlerle aynı karakterdeydi. Kırgız Boyları, yan yana kışın beslenebildikleri, barınabildikleri kendi bölgelerinde oturmaktadırlar. Bu yere, "kışlak" adı verilmektedir. Genellikle, kışlak bölgeleri, akarsulara çok yakın, tarım ve hayvancılığa elverişli bölgelerdir. Bahar gelince, havalar ısınınca, hububat ekimi yapmakta, tarlaları korumaları ve bakmaları için kışlaklarda yeterli sayıda muhafız bıraktıktan sonra sürüleri ile birlikte, yazları geçirebilecekleri, serin, sulak, bol taze ot bulunan, nispeten yüksek bölgelere göç etmektedirler. Buralara "yazlık" denilmektedir. Yazlık bölgeler de, boyların mülkiyeti altındaydı ve sadece yazları barınmak ve havyalarını otlatmak amaçlı kullanılmaktadır.

Avcılık ve hayvancılıkla uğraşan göçebe Kırgızlar'ın tarımla da uğraşmaları, yerleşik kavimlerin tarımla uğraşmalarından fazla farklı değildir. Şöyle ki; tarım ancak sabit bir yerde yapılabilir. Gerek yerleşiklerde gerekse de göçebe Kırgızlar'da tarım yapılan yer sabittir. Bu yer kışlaktır. Kırgızlar, yazlığa giderken ekim, yazlıktan dönünce de hasat yapmaktadırlar. Yazlıkta iken tarlalara kalabalık bir muhafız grubu ve bunların hizmetindeki köleler bakmaktadırlar.

Kırgızlar, kışları kışlalarda, kayın ağacı kabuklarından yapılmış kulübelerde oturmaktadırlar (Radloff 1956: 148). Bu kulübelerin bir kısmı ise, taşandı (Ögel 1988: 209). Yazları ise, keçeden yapılmış çadırlarda oturmaktadırlar. Bu çadırlar, bombeli ağaç direklerini çevresi keçe ile kaplanmış, por-

tatif ağaç direkler eğilerek birbirlerinin üzerlerine çatılmış ve üstü “kigiz” (bir çeşit halı-battaniyeye benzeyen keçe halı) ile kaplanmıştı (K.K.T. 1985: 33).

Kırgız toplumu içinde; altın, gümüş, bakır ve demir işçiliği ile geçinen kalabalık bir zanaatkâr zümresi vardır. Muhtemelen, bu zümre, başlangıçta yönetici zenginlerin ihtiyaçlarını karşılamak üzere, onların hizmetlerinde, kışlak olarak kullanılan yerlerde faaliyete başlamışlardır. Daha sonra, yine, yönetici zenginlerin koruyuculuğunda, onların savaşçıları için, silah ve zırh, hizmetçileri için, ziraat, mutfak aletleri ve yönetici zenginler için, elbise süsleri meydana getirmişlerdir. Yine anlaşıldığı üzere başlangıçta yöneticilerin hizmetinde çalışan zanaatkârlar, özellikle kışlak bölgelerinde kurulan kasaba ve şehirlerin gelişmesi ile ürettikleri eşyaları toplumun her tabakasından talep olması nedeniyle ekonomik bir güç haline gelmişlerdir. Mesleklerinden dolayı Kırgız toplumunun bütün tabakaları tarafından korunan zanaatkârların ürünleri pazar yerlerinde bütün toplumun hizmetine sunulmaktadır. Kırgız ülkesinde, altın ve gümüş cevherleri elde edilen madenler bulunmaktadır. Başlangıçta altın ve gümüş cevherleri, komşu ülkelerden Kırgız Ülkesi'ne gelmekteydi. Sonraları Kırgızlar bu maden cevherlerini Yenisey Nehri'nin doğduğu dağlardan çıkarmışlardır. Ayrıca, Kırgızlar, komşu kavimleri yağmalayarak da altın ve gümüş cevherlerini elde etmektedirler. Zanaatkârlar, altın madeni cevherlerini zenginler için, gümüş madeni cevherlerini ise, daha az gelirler için süs eşyası yapımında kullanılmıştır.

Kırgızlar'la Karluk, Çin ve Arap ülkeleri arasındaki yakın ticari ilişkiler, Kırgızlar'da bir tüccar zümresinin oluşmasına sebep olmuştur. Kırgızlar'ın Kuzey Kürk Ticaret Yolu ile 840 yılından itibaren ise bir süre İpek Yolunu denetimleri altında tutmaları ile tüccar zümresi daha da gelişmiştir. Kırgız tüccarlarının komşu ülkelerdeki ticari faaliyetleri kısıtlanmıştır. Özellikle, Karluklar, Kırgız tüccarlarını baskı altında tutmaktadırlar. X. yüzyıldan sonra, Kırgızlar'da, ticari faaliyetler önemini kaybetmiştir (K.K.T. 1985: 59-60).

2.2. Kırgızlar'ın Kültürel Hayatı

Kırgızlar, yukarıda belirtildiği üzere, büyük hayvan sürüleri beslemektedirler. Büyük hayvan sürüleri, Kırgızlar'ın zenginlik göstergeleriydi. Anlaşıldığı üzere, Kırgızlar'da bugün Anadolu'da da görülen erkeklerin başlık bedeli vermesi âdeti vardır. Yine, Kırgızlar, Anadolu'da yakın zamana kadar yaygın olarak başlık bedeli olarak para yerine mal adı verilen büyük baş hayvan verme adetine de, sahiptirler. Yalnız, Kırgızlar, başlık olarak koyunda vermekteydiler. Başlık verme usulünün yanında kız kaçırma usulünün de, Kırgızlar'da yaygın olduğu anlaşılmaktadır. Yenisey Kitabeleri'nde, Kırgızlar'ın hayvan yağmalama ve kız kaçırma adetlerinden bahsedilmektedir (K.K.T. 1985: 33).

Kırgız kültürünün esasını, komşularına karşı düşmanlık ve onları yağmalama oluşturmaktadır. İdriside, Kırgızlar'ın etrafındaki kabilelerle savaş ve düşmanlık halinde bulduklarından bahsetmektedir (Şeşen 1987: 101). Kırgızlar, sürekli savaş halinde olduklarından kabile teşkilatlanmaları da askeri sisteme göre gelişmiştir.

Kırgızlar'ın başlangıçtan beri, ana besin kaynağını hayvan ürünleri oluşturmaktadır. Bunun yanında tarım ürünleri de üretilmektedir. Ancak, tarım, eldeki verilere göre, daha çok zenginlerin uğraşısıdır. Kırgız zenginleri-

nin (Bay) zenginlikleri hayvan sayısının çokluğuna bağlı olduğundan tarım ve hayvancılık da bunların ellerindeydi. Anlaşıldığı üzere, avcılık dışında besin üretimi, tamamen Kırgız zenginlerinin denetimi altındadır. Tarım ürünleri, genellikle, Kırgız zenginleri tarafından tüketilmektedir.¹⁷Kırgız halkının tükettikleri başlıca et çeşitleri, deve, dişi koyun, keçi, çeşitli kuş ve bol miktarda at ve geyik etleriydi.¹⁸ (K.K.T. 1985: 50). Evcil hayvan eti tüketimi, avlardan elde edilen et tüketiminden sonra ikinci sırada yer almaktadır. Ayrıca, Kırgızlar, av hayvanlarının tüketimi esnasında pirinç de kullanmaktadırlar. Ancak, deve ve pirincin Kırgız halkının hayatına girmesi, onların Çin ve Altaylar'ın güneyi ile yakın ilişki kurmasının sonucudur. Kırgızlar, tarım yaparken bugün de yaygın olarak kullanılan tarım aletlerini kullanmışlardır. Yenisey Bölgesinde yaşayan Kırgızlar inşa ettikleri sulama kanalları ile tarım arazilerini suluyorlardı.¹⁹ Kapçal kurganları'nda tarımda yaygın olarak kullanılan sivri uçlu kürekler bulunmuştur (Ögel 1988: 214). Yine, hasat biçmede kullanılan oraklar²⁰, ağaçtan yapılmış kara sabanlar ile saban demirleri, iki çivi ile saban üzerine tesbit edilmiş saban demirleri bulunmuştur (Ögel 1988:222). Çin yıllıklarında, Kırgızlar'ın el değirmeni kullandıkları belirtilmiştir. Kurganlarda, ayrıca, öğütme taşı ve taneleri ezmek için kullanılan taş levhalar bulunmuştur (Radloff 1956: 148).

Radloff'a göre, yalnız zengin Kırgızlar'ın yazın tarlalarda muhafız bırakacak güce sahip olduklarından dolayı tarımla uğraştıklarını, fakirlerin bu güce sahip olmadıklarından tarımla uğraşmadıkları sonucu çıkarmaktadır

¹⁷ Kırgızlar, elde ettikleri hububatı öğütüp ekmek yaparlardı. Bazı hububatı öğütmeden pişirip yerlerdi (Şeşen 1987: 101).

¹⁸ Kırgızlar'ın atları, kısa boyunlu ve etli olup yenilmek için beslenirdi (Şeşen 1987:101).

¹⁹ Radloff'a göre ise, göçebe Demir Çağı insanların bozkırlarda, bu kadar mükemmel sulama kanalları açmasına imkân yoktur. Bu büyük sulama teşkilatı, daha eski halklar (muhtemelen Tunç Çağı) tarafından meydana getirilmiş ve Kırgızlar, bunları kısmen tamir ederek, kısmen de büyütüp geliştirerek kullanmışlardır (Radloff 1956: 148).

²⁰ Oraklar, saplarına göre, ikiye ayrılırlardı. Oluklu ve sapa çakılı bir şekilde yapılmışlardı (Ögel 1988: 222).

(Radloff 1956: 148). Bununla birlikte, fakirler tarla sahibi olacak güce sahip oldukları halde ortakçı ya da işçi olarak tarımla uğraşıyor olmalıydılar.

Kırgızlar'ın hukuk sistemlerine göre, yöneticilerin işlerine karışanlar ve hırsızlık edenler, en ağır şekilde cezalandırılırdı, hırsızlık yapanların kafaları kesilirdi, kesilen kafalar kurutulup, hırsızlık yapan kişinin babasının boynuna asılırdı ve baba, oğlunun kurutulmuş kafasının hayatının sonuna kadar boynundan çıkaramazdı (Ögel 1988: 209; Wen-shen 1967: 39; K.K.T. 1985: 42).

Böyle sert ve ağır cezalar ile yönetici zengin zümre, kendi istikbalini güvence altına almıştı. Savaşçı grubu ya da Kırgız toplumunu oluşturan diğer gruplar (tüccar ve zanaatkârlar), yöneticilerin elinde olan ülke yönetiminde hiçbir şekilde söz sahibi olamadıkları gibi, bu teşebbüste bulunmaları da engellenmiştir. Böylece, Kırgızlar'ın toplum tabakalarının hepsi (köleler hariç) toplum hayatındaki bütün sosyal faaliyetlere hür ve serbest olarak katılırken, yönetim onlardan soyutlanmıştır. Bu suretle, yöneticiler, topluma karşı hesap vermekten ve yaptıklarından sorumlu tutulmaktan kurtulmuşlardır. Orta Asya'daki Türk kabilelerinde, genellikle görülen, kabiledaki her hür savaşçı erkek ve kadının yönetime iştiraki geleneği Kırgızlar'da görülmemektedir. Hatta, Kırgız halkından yönetimin herhangi bir tasarrufuna tabi gösterenler ya da yönetim hakkında konuşanlar dahi en sert cezalara çarptırılıyorlardı (K.K.T. 1985: 42).

Savaştan kaçanlar ile elçilik vazifesini iyi yapmayanlar da vatana ihanetten yargılanıp cezalandırılıyorlardı (Wen-shen 1967: 39). Bu iki vazife, Kırgızlar için çok önemliydi. Zaten Kırgız erkek ve kadınları, çocuklarından itibaren birer savaşçı olarak yetiştiriyorlardı. Kırgızlar'ın hayatlarındaki en önemli olgu, savaştı. Dolayısıyla Kırgız toplumunun bu en doğal vazifesini

yerine getirmeyenler, toplum ve yönetim tarafından takibâta uğratılıp, en ağır şekilde cezalandırılıyorlardı. Böylece, bu kişilerin savaşıcı olarak yetişen yeni nesillere kötü örnek olmaları önlemiş oluyorlardı. Kırgız toplumu, avlarla sürekli savaşa hazır tutuluyorlardı. Bu avlar, daha çok savaş ve yağma deneyimleri şeklindeydi.

Yağmanın bir hayat tarzı olarak benimsendiği Kırgızlar'da, hırsızlığın çok ağır bir şekilde cezalandırıldığı yukarıda zikretmiştik. Başka kabileleri, Hudud Al-Âlam'e göre, "kanunsuz ve insafsızca soyan" (Hudud Al-Âlam 1937: 283) Kırgızlar'ın kabile içinde hırsızlığı yasaklamalarının sebebi ekonomiktir. Böylece, hırsızlık Kırgız toplumunda önlenmek istenmektedir. Çok büyük sürülere ve geniş tarım alanlarına sahip zengin yöneticiler, ticaretle zenginleşip mal ve mülk sahibi olan tüccarlar ve demir, bakır, altın ve gümüş işleyip satan zanaatkârlar, mallarının ve zenginliklerinin korunmasını bu şekilde teminat altına almışlardır. Hırsızlık yapan Kırgız, sadece hayatını kaybetmekle kalmıyor, başta babası olmak üzere, ailesi de toplumdan dışlanıyordu. Muhtemelen, toplum tarafından dışlanan hırsızın ailesi, Kırgızlar'ın komşusu olan kavimlere esir edilip, köle haline getiriliyorlardı.²¹

Avcılık, yukarıda da zikrettiğimiz gibi, Kırgız ekonomisinde önemli bir yer tutuyordu. Kırgızlar'ın kullandıkları her alet ve araç, avı ve savaşı kolaylaştırıcı avantajlar sağlamaya yönelikti. Av ve savaş için kullanılan atlar, hızlı ve çok dayanıklıydı. At gemlerinin iki yanındaki ağız kanatıcı demirler ile atların hızı iki katına çıkarılabiliyordu. Üzengilerin yapısında anlaşıldığı üzere, süvari, üzengiler üzerinde yükselerek daha da hız artıra biliyordu. Bu da, savaş esnasında ve özellikle baskınlarda büyük yarar sağlıyordu. Kaya resimlerinden anlaşıldığına göre, süvariler, kalın bir kaftan ve kaftanın

²¹ Bizans elçisi Zemarkhos'a ziyarete gittiği Köktürk Kağanı tarafından 569 yılında bir Kırgız esir hediye edilmiştir (Pulleyblank 1990: 101).

altına pantolon giymişlerdi (Ögel 1988: 217). Kalın kaftan giyilmesinin sebebi, Kırgızlar'ın yaşadıkları bölgedeki iklim şartlarının çok ağır olmasındandır. Üzerlerine giydikleri kaftan ve zırhlar, süvarilerin hareket kabiliyetlerini kısıtlamamaktadır. Giydiği pantolon sayesinde de, rahat hareket edebilen süvari, kullandığı ok, yay, mızrak, kılıç ve hançerlerle tepeden tırnağa zırhlıdır. Üstelik süvarinin bindiği at da, zırhlıdır. Böylece süvari adeta bir savaş makinası gibidir. Silahlı ve zırhlı süvari ile hareketlerini kısıtlamayan bir zırh giymiş olan at bir bütündür. Ayrıca, savaşlarda zırhlı süvariler yan yana getirilip bir saf oluşturulmaktadır. Oluşturulan bu saf, süvariler arasındaki aralıkları kapatmakta ve atlar ile süvarilerin ayak ve bacaklarını kesilmekten korumaktadır. Bu suretle, Kırgız savaşçıları, savaşlarda düşmanlarına karşı üstünlük sağlamışlardır. Bu üstünlük sağlayan teknikleri, Kırgızlar'ın savaştıkları kabileler tarafından pek fazla bilinmemektedir. Bu durum, savaşlarda Kırgızlar için daima bir avantaj olmuştur. Kırgızlar'da bu avantajı daima lehlerine kullanmışlardır. Kırgız süvarileri, ayrıca, omuzlarına zırhlar takmışlardır. Bu omuz zırhları, süvarinin boyun ve omuzlarını darbelerden korumaktadır. Böylece, tepeden tırnağa silahlanan, kendisi ve atı zırhlı olan Kırgız süvarileri, savaşlarda düşmanlarına oranla daha az zaiyat vermişlerdir. Kırgız süvarilerinin savaş ve baskınlarda çok hızlı hareket etmeleri de onlara zafer kazandırmakta, düşmanlarına ise, büyük bir korku ve dehşet hissettirmektedir.

2.3. Kırgızlar'ın Ekonomik Hayatı

2.3.1. Balıkçılık ve Avcılık

Kırgızlar'ın tarihleri boyunca yaşadıkları yer olan Yenisey boylarında, hayatlarını devam ettirmek için, ana uğraşlarından biri, balıkçılık olmuştur. Balıkçılığın Kırgız Ülkesinde çok yaygın olduğu, Kırgız kurganlarında bulunan çok sayıdaki balık kemiklerinden anlaşılmaktadır. Yine, Yenisey Nehri'ne dökülen Abakan Nehri boylarındaki kurganlardan birinde balık avında kullanılan çengelli demir bir alet bulunmuştur (Radloff 1956: 148-149). Kırgızlar'ın ana besinlerinden biri, balıktır. Wen-shen, Kırgızlar'ın yaşadıkları bölgede nehir ve tatlı su göllerinde, “Yu-mien” ve “Mo-hen”²² isimli balıkların avlandığı söylenmektedir (Wen-shen 1967: 38). İbrisi de Yenisey Nehri'nde “Satrun”²³ adı verilen bir balığın olduğundan ve bu balığın insanların cinsel gücünü artırdığından bahsetmektedir (Şeşen 1985: 101).

Kırgızlar arasında yaygın olan bir diğer uğraş ise, avcılıktı. Çin kaynaklarında Kırgızlar'ın avcılıkta çok başarılı oldukları ve bu yüzden Çinliler'in hayranlıklarını kazandıklarından bahsedilmektedir. Kırgızlar'ın yaygın olarak avladıkları hayvanlar, yabani domuz, ayı, tilki, yabani tavşan (K.K.T. 1985: 134), gergedana benzeyen bir hayvan²⁴, sarı dağ koyunları ve siyah kuyruklu bir çeşit geyiktir.²⁵(Ögel 1988: 208). Kırgızlar'ın avladıkları diğer hayvanlar ise, yabani at, zehirli yılanlar, yabani koyun ve koçtur (Wen-shen 1967: 38). Avlanan kuşlar ise, akkuğu, karga, saksagan, akbaba, kartal, şahin

²² Yu-mien balığı, 7-8 metre uzunluğundaydı. Mo-hen Balığı ise, kemiksiz bir çeşit balıktır (Wen-shen 1967: 38). Bu iki balık hakkında kaynaklarda başka herhangi bir bilgi yoktur.

²³ Satrun adlı balık hakkında, İdrisi'nin verdiği bilgi dışında kaynaklarda herhangi bir bilgi yoktur.

²⁴ Gergedana benzeyen hayvanın ne olduğu konusunda başka bir bilgi yoktur.

²⁵ Wen-shen, büyük siyah kuyruklu geyikten, Hei-wei diye bahsetmektedir (Wen-shen 1967: 38).

ve doğandır (K.K.T. 1985: 24). Diğer av hayvanları ise, yabani ördek (Ögel 1988: 208) ve yabani kazdır (Weshen 1967: 38).

Kırgızlar'ın yukarıda isimleri zikredilen kuş ve hayvanları avlamak hususundaki başarılarının altında yatan ve en önemli etken ise, hiç kuşkusuz avlanırken at kullanmalarıydı. Kırgızlar, yaz aylarında at ile, kış aylarında Yenisey Nehri ve civarlarındaki nehirlerin donduğu zamanlarda ise, at ile çekilen kızaklarla avlanmaktadırlar (K.K.T. 1985: 34).

2.3.2. Hayvancılık

Kırgızlar'ın evcilleştirdiği ilk hayvan “at”dır. Evcilleştirilmeden önce bir besin kaynağı olan at, evcilleştirildikten sonra Kırgızlar için aynı zamanda bir binek hayvanı da olmuştur. Çok eski devirlere ait Kırgız kurganlarında at eti kalıntısı, çok büyük miktarda bulunmaktadır. Yine, mezarlarda bol miktarda bulunan bir başka evcil hayvan eti kalıntısı da, geyik etidir. Sonraları mezarlarda koyun ve sığır eti kalıntıları artarken, at ve geyik eti kalıntıları azalmıştır. VI. yüzyıldan itibaren mezarlarda geyik eti kalıntılarına rastlanmamaktadır. Muhtemelen, geyik, Kırgızlar tarafından kızaklarını çekmekte kullanılmaktadır. Kuş ve balık eti kalıntılarının ise, özellikle Kopen Kurganları'nda bol miktarda bulunduğu görülmüştür (Ögel 1988:210). Geyik ve at etlerinin mezarlara sunulması geleneğinden vazgeçilmesinin sebebi büyük bir ihtimalle at ve geyik sayısının azalması değildir. Çünkü çok sonraki dönemde bile, Kırgızlar'ın bir geyik türünün (misk)göbeğinden elde edilen ve esans yapımında kullanılan amber maddesi üretip, bunları Çin, Arap ve Karluk ülkelerine sattıkları bilinmektedir (K.K.T. 1985: 50; Şeşen 1987: 77). Aynı zamanda at da, Kırgızlar'da binek hayvanı ve besin olarak değerini korumuştur. Çin kaynaklarında Kırgızlar'ın atlarının yüksek, kuvvetli ve atak olduklarından bahsedilmektedir (Radloff 1956: 147).

Yenisey civarlarında mağara duvar resimlerinden anlaşıldığı üzere, Kırgızlar, Demir Çağı'nda koyun, deve ve sığırı evcilleştirmiştir. Evcil sığır sayısı, kısa zamanda Kırgız Ülkesinde çok büyük sayıya ulaşmıştır. Önceleri kurganlarda koyun eti kalıntlarına, ağaçtan oyulmuş koyun figürlerine ve kemiklerine az miktarda rastlanırken daha sonraları koyunlar, ölümlerle birlikte gömülmüş ve ağaçtan yapılmış koyun figürlerinin sayıları çok artmıştır. Ögel, bunu göz önünde bulundurarak Kırgız ölümleri ile koyunlar arasındaki ilişkinin dini mahiyet taşıdığını ileri sürmektedir (Ögel 1988: 214).

Kırgızlar'ın en çok besledikleri hayvanlar, at, koyun, inek²⁶, sığır ve deve idi. Erkekler, evlenirken kız tarafına başlık olarak koyun ve at vermekteydiler. Yaygın olarak verilen başlık ise, koyundu. Bazen, başlık olarak verilen koyun sayısı binlerle ifade edilmektedir. Kırgızlar'da zenginlik, kişilerin sahip oldukları hayvan sayısının çokluğundan anlaşılmaktadır. Yenisey Kitabeleri'ne göre, çok sayıda hayvanı olan ve bu yüzden zengin sayılan Kırgızlar'a "bay" denilmektedir.

Kırgız ekonomisinin temel dayanakları, avcılık ve yağmadır. Kırgızlar, yiyeceklerinin mühim bir kısmını avcılıkla temin etmektedirler. Kırgızlar'ın yaşadıkları bölgedeki geniş ormanlarda av hayvanları çok boldur. Kırgızlar, avcılık ve yağma yaparken demirden yapılmış silah ve zırhlar kullanmışlardır. Yine, Kırgızlar, atı öncelikle yemek amacıyla ehliştirmişlerdir. Daha sonra atı yiyecek olarak kullandıkları gibi, binek hayvanı olarak da kullanmışlardır. Özellikle, at, soğuk mevsimlerde kızaklara koşulmuş, av ve yağmalarda kullanılmıştır. Böylece, Kırgızlar, av ve yağma faaliyetlerini yaz ve kış mevsimlerinde sürdürebilmişlerdir. Kırgızlar, çok iyi savaşçılardır ve bütün komşu kabileleri, sürekli yağmalamaktadır (Şeşen 1987: 64).

²⁶ "İnek" in Kırgız Halkı için önemi çok fazladır. İnek sütünden yararlanılan bir binek hayvanıydı. Kırgızlar, ineği at gibi insan ve yük taşımakta kullanıyorlardı. Ayrıca ineğin dini bir önemi de vardı. İnek, kutsal sayılıyordu (K.K.T. 1985: 33).

Yenisey Kitabeleri'ne göre, hayvan sahibi olmalarının en geçerli yolu, "çigış"tır. Bu yağmalayıp gasbetme anlamına gelen Kırgızca bir kelimedir. Yağma ile, "yaba" (varlık, zenginlik) sahibi olma, Kırgızlar arasında çok yaygındır. Kırgızlar arasında servetini bu yolla elde etmiş birçok zengin vardır. Bir Kırgız'ın zengin olduğu, 6000 at ya da 2000-3000 inek sahibinden anlaşılmalıdır (K.K.T. 1985: 37-38). Kırgızlar, komşu kabilelerin hayvanlarını çalmak suretiyle hayatlarını devam ettirmektedirler. Büyük bir olasılıkla, sürekli hayvanlarını yağmalayıp kaçırdıkları komşuları, Yenisey Bölgesi'nin güneyinde oturan ve hayvancılıkla uğraşan Karluklar'dır (K.K.T. 1985: 33).

2.3.3. Madencilik

Kırgızlar'ındığer bir uğraşları da, madenciliktir. VI. ve VII. yüzyıllara ait Kopen Kurganları'ndan birinde, üstü yazılı altın taslar, diğçerlerinde av sahneleri ve savaşçuları tasvir eden bronz levhalar ile altın süs eşyaları bulunmuştur (Ögel 1988: 210- 211). Sibiry'a'da Minusinsk Bölgesi'ndeki nehirlerden biri olan Kazıra Nehri civarındaki geç Kırgız kültürüne ait Tu-yuhtyansko Kurganları'nda demir tokalar, ok uçları, at gemleri, balta ve oraklar, yine Minusinsk Bölgesi'ndeki Semipalatinsk'teki Zmievka Kurganları'nda ise, Çin kültürünün etkisinde kalarak işlenmiş madenî eşyalar, Kopen kurganlarında yedi adet bıçak, oklar, ziynet eşyaları, tokalar ve madeni süs plakaları, Abakan kurganları'nda ise Bronz Dönemi'ni hatırlatan demir hançer, bıçak, ok ve mızrak uçları, demir at koşulları, aletler, keski aletleri, zırhlar, çakmak taşları, tarım aletleri ve süs eşyaları bulunmuştur (Ögel 1988: 213-216).

Yenisey Nehri civarlarında yaşayan Kırgızlar, demir cevheri toplamaktaydılar. Her yağmur yağışında sel suları, Kırgızlar'ın yaşadıkları bölgeye demir cevheri getirmektedir (Wen-shen 1967: 38). Bu da göstermektedir ki, Kırgızlar, önceleri demiri yer altındaki demir cevherlerinden çıkarmakta, nehir yataklarından toplamaktadırlar. Bir diğer demir cevheri elde etme yolları ise, komşu kabileleri yağmaları esnasında ele geçirdikleri demir eşyalardır. Yağma ettikleri demirleri, tekrar işleyip kullanmaktadırlar. İslâmi kaynaklarda ise, sadece Kırgızlar'ın demir biriktirdiklerinden bahsedilmektedir.

Kırgızlar'da, demir cevheri işleme çok yaygın olarak yapılmaktadır. X. yüzyıldan itibaren, demir cevheri toplamanın yanında bu madeni yer altından çıkarmaya başlamışlardır. Gerek Yenisey Bölgesi'nde gerekse yakınındaki Abakan Stepleri'nde ve Sayan Dağları'nda zengin demir cevheri yatakları bulunmaktadır. Bu demir cevheri yataklarını işleyen Kırgızlar'a ait Abakan ve Tuba Bölgeleri'nde eski demir maden ocakları bulunmuştur (Ögel 1988: 218-219).

Demir, tarihin en eski çağlarından beri dayanıklı silahların yapımında kullanılmıştır. Kırgızlar tarafından başlangıçta bakır gibi işlenilmek istenen, ancak, sertliğinden ve işlenmesinin zor olmasından dolayı, işlenmeden, sadece, sap tarafına ince bir uç yapılarak, bu uca ağaç yada boynuzdan yapılmış bir sap takılarak kullanılmıştır. Bu, basit işçilik, VI. yüzyıla aittir. Radloff, IX. ve X. yüzyıllarda ise, demir işlenmiş ok uçlarının çok zarif ve güzel işlendiğini belirtmektedir. Radloff'un aksine Ögel, VI. yüzyıla ait ok uçlarının dilimlerinin çok keskinleştirilmiş olduğundan bahseder. IX. ve X. yüzyıllardaki, ok uçlarının ise, daha kaba ve köşeli olduğunu ve Altaylar'daki demir ok uçlarına benzediğini (Ögel 1988: 219), Radloff ise VI. yüzyıllardaki demir bıçak ve ok uçlarının rutubetten bozulduklarını, hâlbuki X. yüzyıla ait demir aletlerinin çok sert olduğunu belirtmektedir (Radloff 1956: 137).

Radloff'un yaptırdığı kimyasal tahlillere göre, VI. ve X. yüzyıllara ait demir eşyalar, saf demirden yapılmıştır. Saf demirin içinde, çok az oranda taş ve kömür bileşimi bulunmuştur. X. yüzyıla ait bir bıçağın kimyasal tahlili neticesinde, demirin saflığının % 99.43 oranında olduğu tespit edilmiştir. Kurganlarda bulunan demir eşyalar, altı grupta toplanabilmektedir. Bunlar; hayvan takımları ve süsleri, kesme aletleri ve silahlar, zırhlar, çakmaklar, tarım aletleri ve süs eşyalarıdır. Hayvan takımı ve süs eşyalarından en önemlileri; gemler, kayış ve eğer süsleri, kayış perçinleri ve halkaları ile üzengilerdir (Radloff 1956: 138).

VI. yüzyıla ait at gemleri ile IX. ve X. yüzyıllara ait at gemleri arasında büyük farklar vardır. VI. yüzyıla ait at gemleri, Uybat kurganlarında, IX. ve X. yüzyıllara ait at gemleri ise, Tuyuhtyansko kurganlarında bulunmaktadır. Uybat at gemlerinde gemin yanında bulunan halkaya dizgin takılmaktaydı. X. yüzyıla ait Tuyuhtyansko kurganlarında bulunan at gemleri ise, ağız demirleri biraz bükülerek eğrilmişti²⁷. Kapçal'da bulunan at gemleri, diğerlerine nazaran daha çok süslüydü. Gerek IV. yüzyıl gerekse IX. ve X. yüzyıllara ait olan at gemlerinde ortak olan nokta, ağız yanlarında iki kanatma demirinin bulunmasıydı (Ögel 1988: 221).

Kırgız üzengileri ise, tabanları düz²⁸ ve geniş yanları yuvarlak, askı demirleri ince ve kayış yerleri, halka ya da üst kısmı levha halindeydi. VI. yüzyıla ait Yenisey Nehri civarında Çin üzengileri bulunmuştur. Bu da, bu dönemde, Kırgızlar'la Çinliler'in ilişkileri olduğunu göstermektedir. VI. yüzyıla ait üzengilerde herhangi bir süs levhası bulunmadığı halde, IX. ve X. yüzyıllara ait kayışın bağlandığı yerin üst kısmı geniş bir tabla halindeydi. VI. yüzyıldaki üzengiler ise M.S. I. ve II. yüzyıllarda Orta Asya ve Avru-

²⁷ At gemlerinin kenarlarında muhtelif şekillerde, bazıları çok iyi işlenmiş yan halkaları bulunmaktaydı (Radloff 1956: 138).

²⁸ Radloff'a göre, Taban girintili çıkıntılıdır (Radloff 1956: 138).

pa'da kullanılanlar arasında büyük bir benzerlik bulunmaktadır (Ögel 1988: 221).

Kırgızlar'ın kullandıkları aletler; keltler (eski devirlere ait taş yada madeni balta) kürekler, oyma kalemleri, delme çivileri, lehim aletleridir (Radloff 1956: 138). VI. yüzyıla ait ok uçları dilimli, bıçak gibi yassı ve uzunca, dilimleri keskindi. IX. ve X. yüzyıllara ait olanlar ise daha kaba ve köşeli idiler²⁹(Ögel 1988: 219). Kırgızlar için diğer önemli bir silah da, kılıçlardır. Kırgız kılıçları, genelde 80-90 cm. uzunluğunda, iki yanı keskin, ağaç kabzalı, korkuluklu (kınlı) idiler³⁰. Kimi kılıçlar ise, tek ağızlı ve çok kısa idiler³¹. Hançerler ise, IV. ve VIII. yüzyıllardaki tek ağızlı ve bıçaklara benzerken, IX. ve X. yüzyıllarda geniş ağızlı, her iki yanları keskin ve birbirine simetrikidir. Kimi hançerlerin ağızları ile sap bölümleri yekpare idi. Kimilerini ise (VI. ve VII. yüzyıllara ait olanları), ucu kıvrıktı (Ögel 1988: 219). Kırgızlar'a ait mızrak uçları, sivri uçlu ve zarif işlemelidir (Radloff 1956:139). Kırgızlar'a ait miğfer bulunamamıştır. Ancak, kaya resimlerinde Kırgızlar'ın savaşlarda miğfer kullandıkları anlaşılmaktadır (Ögel 1988: 220).

Kırgız savaşçıları, savaşa giderken zırh giymekteydiler. Kırgız zırhları iki çeşittir. Zırhlar, ağaçtan ya da demirden yapılmışlardır. T'ang Sülâlesi Zamanı'na ait kaynaklarda, Kırgızlar'ın sadece kendilerinin giymedikleri, atlarına da zırh giydirdiklerinden bahsedilmektedir. Zırhyapım sanatında, Kırgızlar'ın ulaştıkları başarı hayranlık vericidir (K.K.T. 198: 36).

²⁹ Ok uçları değişik büyüklüklerde ve üç köşeli idi (Radloff 1956: 139).

³⁰ Bunlara Radloff bıçak adını vermektedir. Bıçaklar, muhtelif büyüklükte dirler. VI. yüzyıla ait olanlar, ağaç kılıflı ve Çin bıçak takımı gibi aynı ağaç kılıfta birkaç bıçaktan oluşan set halindeydiler. IX. ve X. yüzyıllara ait olanlar ise, düz sırtlı ve tek yanları keskindir (Radloff 1956: 138).

³¹ Kırgız kılıçları, kurganlarda çok sayıda bulunan, uzunlukları genellikle 75 cm., yüz kısmı dar, dümdüz, tek yüzlü, ucu kıvrık, kılıç düğmesi demir veya bakırdan yapılmış rozet şeklindedir. Radloff'un Berel Nehri boylarında bulunduğu kılıç ise, demir saplı, uzun ve geniştir. Kılıç topuzu yerine büyük bir halka vardır (Radloff 1956: 139).

Kırgızlar'ın ağaçtan yapılmış zırhları, kumaş veya meşin üzerine diki- len dört köşe demiri ile tutturulmuş olup, tahta geniş plakalardan ibarettir (Radloff 1956: 139). Kırgız savaşçıları, ayrıca, bacaklarını ve omuzlarını korumak için, ağaçtan yapılmış zırhlar giymekteydi. Omuz zırhları, yuvarlak ve çok sağlam olarak yapılmıştır (Ögel 1988: 209). Kopen Kurganları'nda bulunan zırh tasviri ve aynı bölgedeki kaya resimlerinde görülen zırhlı savaş- çılar, Kırgızlar'ın zırh yapımındaki ustalıklarının örnekleri olarak gösterilebi- lir (Ögel 1988: 220).

Demir, Kırgızlar tarafından orak, saban ve süs eşyaları, (topuz, perçin, kayış süsleri ve kopçaları) yapımında da kullanılmıştır (Radloff 1956: 139). Ayrıca, Kırgızlar, demirden yapılmış Chia-sha³² adlı keskin bir silah kullan- maktadırlar (Wen-shen 1967: 38). Kırgızlar'da, X. yüzyılda, demircilik sanatı en gelişmiş seviyesine ulaşmıştır. Kırgızlar, bu dönemde, Çin'e, Köktürkler'e ve komşu diğer kavimlere demirden yapılmış eşyalar ihraç etmektedirler (K.K.T. 1985: 35-36).

Kırgız Kurganları'nda bulunan madeni eşyalardan anlaşıldığı üzere, Kırgızlar, demiri kullanmaya başlamadan önce, yaygın olarak bakır ve tunç madenleri işleyip, kullanmışlardır. Kırgızlar'ın yaşadıkları bölgede, bakır cevheri çıkartıldığı anlaşılan eski madenler bulunmuştur. Kırgız kadın ve erkeklerinin süs için, kullandıkları bakır ve tunç süs eşyaları, kayış süsleri, kuşak süsleri ve tokaları, kopçalar, küpeler, yüzükler, boncuklar, çingiraklar, bilezikler, gerdanlar ve küçük heykelciklerden ibarettir. Kırgızlar, kaba işler- de saf bakır kullanmışlardır. İnce işler için, bakırın içine kurşun ve kalay ka- rıştırılarak tunç adlı madeni elde etmişler ve kullanmışlardır. IX. yüzyıla ait bir

³² Chia-sha (ya da Ka-sha) adlı silah, Wen-shen tanımlamıştır. Bir efsaneye göre, Kırgız- lar'ın yaşadıkları ülkeye bilinmeyen çok eski bir zamanda gökten kızgın bir demir parçası düşmüştür. Bu demir parçasına, Kırgızlar, Chia-sha (ya da Ka-sha) adını vermişlerdir (K.K.T. 1985: 35).

kurganda bulunan tunçtan yapılmış süs eşyalarının çok sert oldukları görülmüştür. Kırgızlar, ayrıca, süs eşyası yapımında tunçtan başka, beyazımsı bir maden³³ daha kullanmışlardır. X. yüzyıla ait aynalar, bu beyazımsı maddeden yapılmışlardır. Kırgızlar, demir madenini kullanmaya başladıktan sonraki dönemlerde de bakır ve tunçtan çeşitli amaçlarla kullanılan eşyalar yapmaya devam etmişlerdir (K.K.T. 1985: 37).

Kırgızlar'ın kullandıkları diğer madenler ise, altın ve gümüştür. Kırgızlar'ın altın işleme teknikleri de dikkat çekicidir. Altın, çekiçlerde ezilerek çok ince bir levha haline getiriliyor ve bu levhalarla genelde bakır süs eşyaları kaplanıyordu. Kimi zaman bu levhalar kesilerek çeşitli şekiller oluşturuluyor ve bunlar, elbiselere dikiliyordu; Genellikle kaplan, kedi, yılan, insan ve süvari motifleri ile altın işlemeli elbiseleri yöneticiler giyerlerdi. IX. ve X. yüzyıllara ait elbise süsleri, daha ustaca işlenmişlerdir ve daha gösterişlidirler. Bu, IX. ve X. yüzyıllarda Kırgızlar'da, refah seviyesinin yükselmesinden kaynaklanmış olmalıdır. Kayış ve eğer takımı üzerine işlenen demirlere de, altın kaplanmıştı.³⁴Gümüş madeni ise, daha ziyade gelir düzeyi daha düşük kişilerin süs eşyalarının yapımında kullanılmaktadır. Gümüş, bunun yanında, bu kişilerin yemek tabak ve kaplarının kayış ve eğer süslerinin yapımında da kullanılmıştır (Radloff 1956: 136-137).

Kırgızlar'ın yaşadıkları bölgelerde, orman alanlarının bol olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü gerek kurganlarda kullanılan ve bulunan eşyaların çoğunun ağaçtan yapılmış olması, gerek kışlaklardaki kulübelerin ve yazlık çadırların yapım malzemesinin çoğunun ağaçtan olması ve gerekse Kırgızlar'ın av hayvanlarının genellikle ormanlarda yaşayan yabani hayvanlar olması yönünden, Kırgızlar'ın yaşadıkları bölgelerde orman alanlarının geniş

³³ Bu beyazımsı madenin, hangi maden olduğu konusunda kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır (Radloff 1956: 140).

³⁴ Kırgızlar, altın madeninden tabak ve su kapları da yapmışlardır (K.K.T. 1985: 36).

bir yer kapladığı ve Kırgızlar'ın hayatında çok önemli rol oynadığı sonuçları çıkarılabilmektedir. Yine, Kırgızlar'ın at, koyun ve sığır gibi genelde açık ve otu bol bulunan arazilerde yaşayan hayvanları evcilleştirip beslenmeleri, onların yaşadıkları bölgelerde geniş ormanların yanında geniş otlak arazilerinin de bulunduğu sonucu ortaya çıkarmaktadır.

Kırgız ülkesinin nehirler, ovalar ve ormanlardan oluştuğundan daha önce bahsetmiştik. Kırgız ülkesindeki ormanlarda çok sayıda çam, kayın, karaağaç ve yosun bulunmaktaydı (Ögel 1988: 208). Kırgız Ülkesi hakkında İslâm coğrafyacılarının çeşitli görüşleri bulunmaktadır. Bunlardan Gerdizî, Kırgız ülkesinin yüksek dağlarla çevrili ve geniş bozkırlarla kaplı bir ülke olduğundan bahsetmektedir (Şeşen 1987: 76-77). Avfi ise, Kırgız ülkesinde dört büyük nehrin “ulu bir ırmağa” döküldüğünü, bu nehirlerin arasında “İssız ve karanlık” dağların bulunduğu bildirmektedir (Şeşen 1987: 91). İdrisî de, Kırgız ülkesinde toprağın bereketli ve sularının bol olduğunu, Çin sınırlarında denize doğru akan çok sayıda nehirlerin bulunduğunu ve bunların en büyüğünün adı Manhâr (Yenisey) olduğunu zikretmektedir. Yenisey Nehri'nin suyunun bol, akışının hızlı olduğu görülmektedir. Yenisey, taşlar üzerinden aktığı için suları diğer nehirlere göre, daha az durgun ve bulanıktı. Yapılan tariflerden anlaşıldığına göre, Kırgız Ülkesi geniş ormanlar ve büyük nehirler tarafından sulanan geniş bozkırlardan oluşan yüksek dağlarla çevrili bir bölgedir.

Böylesi verimli topraklara sahip olan Kırgız Ülkesinde çok yaygın olmamakla birlikte tarım yapılmıştır. Bununla beraber Kırgızlar'ın yaşadığı Yenisey Nehri civarında iklim çok sertti. Yenisey Nehri, kışın buz tutardı. Bu yüzden Kırgızlar, tarımla uğraşan diğer Türk Boylarına göre, daha zor şartlarda tarım yapmaktaydılar. Çin kaynaklarına göre, Kırgızlar'ın yetiştirdikleri ürünler, hububat çeşitleri, özellikle arpa, buğday, yulaf ve darı idi (Ögel

1988: 208). Radloff'a göre, bunlara ilâveten himayala arpası da ekerlerdi³⁵(Radloff 1956: 148). Kırgızlar'ın tarım alanları kışlaklarıydı. Kırgızlar, T'ang Sülâlesi dönemindeki takvime göre 3. ayda (Mart) ekim, 9. ayda (Eylül) hasat yapmaktaydılar³⁶. Kırgızlar, senede sadece bir kere ekim ve hasat yapmaktaydılar. Elde ettikleri ürünlerden yemek ve içki yapıyorlardı. Sebze ve meyve yetiştirmiyor ve yemiyorlardı³⁷(Ögel 1988: 208; Wen-shen 1967: 38; K.K.T. 1985: 35).

2.3.4. Ticaret

Sürekli komşuları ile mücadele içinde bulunan ve komşu ülkeleri yağmalayan Kırgızlar ile komşuları arasındaki ticari ilişkiler sağlıklı bir gelişme göstermemiştir. Bütün bu menfi şartlara rağmen, Kırgızlar, yoğun bir ticari faaliyet içindedirler. Kuzeye giden bütün ticaret yolları Kırgızlar'ın kontrolü altındaydı. Kırgızlar, İran ve Arap Ülkeleri'ne Karluk Ülkesi³⁸ üzerinden demir cevheri ve demirden yapılmış eşya ve silahlar göndermekteydiler, karşılığında çeşitli mallar ithal etmekteydiler (Çandarlıoğlu 1987: 230). Kırgızlar'da ticaret takasa, ekonomi ise, kendi kendine yetme esasına dayanmaktadır. Böylece, sürekli düşmanlarla çevrili bir bölgede, komşularına ihtiyaç duymadan yaşayabilmektedirler. Yalnız, şurası bir gerçektir ki, sürekli komşularını yağmalamalarına rağmen, başta Karluklar olmak üzere, bütün

³⁵ Wen-shen, himalaya arpasından bahsetmemektedir. Kırgızlar, ona göre "mavi buğday" ve "süpürge darısı" (kuş yemi) yetiştirmektedirler (Wen-shen 1967: 38).

³⁶ Ilıman iklim kuşağındaki ülkelerde ekim, Ekim ayında, hasat ise, Haziran ve Temmuz aylarında yapılmaktadır. Kırgız ülkesi, kuzeyde kutba yakın olduğundan ekim ve hasat zamanları değişiktir.

³⁷ Radloff'a göre, Kırgızlar, bakla cinsinden sebze ziraatı yapıyorlardı. Radloff, sebze hususunda Ögel'le aksi görüştedir. Kırgızlar, Çin kaynaklarına göre, geniş ölçüde tarımla uğraşmazlardı.

³⁸ Tibet ülkesi ile Kırgızlar'ın yoğun bir ticari ilişkileri olmasına rağmen Karluklar, Tibetli tüccarların ülkelerinden geçip, Kırgız ülkesine, Kırgız tüccarlarının ise, Tibet ülkesine serbestçe gitmelerine izin vermemektedirler (K.K.T. 1985: 36). Bunun nedeni Karluklar'ın bu iki devlet arasındaki direk teması önlemek ve bu suretle, iki ateş arasında kalma tehlikesinden korunmak istemeleri olduğu kadar, bu ticareti denetim altında tutmak istekleri olabilir. Tibetli ve Kırgızlı tüccarları, mallarını Karluklar'a satıyor ve onlardan mal alıyorlardı.

komşuları Kırgızlar'dan gelecek ticari mallara büyük ihtiyaç duymaktadırlar. Bu yüzden, Kırgızlar'la ticari münasebetlerini devam ettirmişlerdir. Kırgızlar, ticaret esnasında para kullanmamışlardır. Hayvan vererek karşılığında Çinliler'den ipek, Soğdlar'dan (ayrıntı için bkz. Barthold 1980: 736) bir tür kumaş almaktaydılar.

X. yüzyıldan itibaren Kırgızlar ile İslâm Ülkeleri arasında ticari ilişkiler başlamıştır. Kırgız ülkesinde İslâm ülkelerine “misk”³⁹, kürk, “hadenk odunu” (kayın ağacından elde edilen bir çeşit odun), “halenc adunu” (funda), “hutüvv”⁴⁰ den yapılmış bıçak sapları getirilmektedir.⁴¹(Şeşen 1987: 63). Kitan döneminde başında kesintiye uğrayan Doğu-Batı ticareti Cengiz Kağan'ın ticaret yollarını güvenliğe kavuşturmasıyla tekrar canlanmıştır. 1260-1294 yılları arasında, Yüanlar, İslâm tüccarlarının Kırgız Ülkesine girerek ticaret yapmalarına izin vermişlerdir (K.K.T. 1985: 59).

Kırgızlar'ın alışveriş yaparken en çok ihtiyaç duydukları mal, kumaş çeşitleridir. Özellikle, ipek, Kırgız Ülkesinde çok fazla sayıda alıcı bulunmaktadır. Bunun sebebi, Kırgız Ülkesinde ipek bulunmaması ve Kırgız zenginlerinin ipeğe olan büyük talepleri olabilir. Kırgızlar'ın sattıkları demirden yapılmış silah ve eşyaların en büyük alıcısı da Tibetler'dir. Çünkü, X. yüzyıldan sonraki, Arap kaynaklarında, Arap Ülkelerine Kırgız Ülkelerinden gelen mallar arasında demirden yapılmış silah ve eşyalarla ilgili herhangi bir bilgiye

³⁹ Misk: Asya'nın yüksek dağlarında yaşayan siyah kuyruklu bir cins geyiğin erkeğinin karın derisi altındaki bir bezeden çıkarılan güzel kokulu bir maddedir (K.K.T. 1985: 50).

⁴⁰ Hutüvv: bir çeşit öküzün anlındaki boynuzdur. Bu öküz, rivayete göre, Kırgız Ülkesinde bulunmaktadır. İnaniş'e göre Hutüvv'ün özelliği ise, zehirli maddelere yaklaştırılınca bir çeşit sıvı salgılamasıdır. Bu yüzden, Çinliler ve doğu Türkleri arasında makbuldür (Şeşen 1987: 198). Bir başka rivayete göre, Hutüvv, öküz boynuzu ya da mamut dişi değil, mors dişidir. Çünkü Kırgızlar, Yenisey Nehri'nin denize döküldüğü yerlere kadar ilerlemekte ve buralarda avcılık yapmaktadırlar (K.K.T. 1985: 50).

⁴¹ Kırgız Ülkesinden İslâm Ülkelerine gelen ticari eşyalar, Gerdizî'ye göre, misk, kürk ve hutüvv boynuzları (Şeşen 1987: 77); İstahri'ye göre, sadece misk (Şeşen 1987: 161); Ebu Hamid El-Endelusi El-Gıranati'ye göre ise, Sincap kürkleridir (Şeşen 1987: 180).

rastlanmamaktadır. İthal edilen mallar, daha ziyade hayvan ürünleri ve ağaç çeşitleridir. Kırgızlar'ın demirden yapılmış mamul satışları komşuları ile sınırlı kalmış olabilir.

Kırgız Ülkesinde, çok sayıda, Çin parası bulunmuştur. Bu paraların en eskisi, 544 tarihlidir. Ancak, bu paraların Kırgız Ülkesine ticari bir kazanç olarak gelip gelmedikleri şüphelidir. Kırgız ekonomisinde, para kullanımı yoktur. Bu paralar, yağmalardan elde edilmiş ganimetler arasında bulunmaktadır. Yalnız, VI. yüzyıldan sonra, Çin'le Kırgızlar arasında yoğun bir siyasi ilişki olduğundan Kırgızlar topladıkları paraları Çin İmparatorluğuna hediye ediyorlardı ya da süs eşyası olarak kullanıyorlardı (Ögel 1988: 210).

2.4. Kırgızlar'da Din

Çin ve İslâm kaynaklarına göre, Kırgızlar, Şamanist idiler. Tanrılarına ve ruhlara kırılık bölgelerde kurbanlar sunarlardı. Ancak kurban törenlerinin belirli zamanları yoktu. Şamanlarına “Kam” adını vermişlerdi. X. yüzyıla ait İslâm kaynaklarından Ebu Dûlef, Kırgızlar'ın Tanrıya ibadet ettiklerini, bu ibadetler esnasında ilahiler okuduklarını, her yıl üç bayramlarının olduğunu nakletmektedir. XI. yüzyıl tarihçilerinden Gerdizî, Kırgızlar hakkında; “Hintliler gibi, ölülerini yakarlarve ateş en temiz şeydir, ateşe düşen her şey temiz olur. Ölüyü de ateş kirlerden ve günahlardan temizler” derler. Bazı, Kırgızlar'ın, ineğe, bazısının kirpiye, bazısının saksağana, bazısının şahine, bazısının da güzel ağaçlara taparlar. Bunlar arasında faginum dedikleri bir kişi vardır (bu kam olacak); her yıl muayyen bir günde gelirdi. Çalgıcıları ve her türlü çalgı aletlerini getirirler. Çalgıcılar çalmaya başlarken faginum bayılarak düşer; bundan sonra ondan neler olacağını; kıtlık, bereket, yağmur, kuraklık, tehlike, emniyet ve düşman saldırısı hakkında sorarlar. O, hepsini söyler ve ekseriye onun dediği olur” demektedir (İnan 1986: 8).

Kırgızlar'da ve diğer Türk boylarında geleceği öğrenmek için büyük bir merak vardır. Bunun için, kemikler ateşte kızdırılmakta, üzerinde meydana izlerden gelecek okunmaktaydı (Ocak 1983: 105).

Kırgızlar, Altay bölgesindeki bazı büyük kayaları kutsal sayarak, bunların ruhları olduklarına inanmaktaydılar (Ocak 1983: 79). Yine açık arazide tek başına duran ulu ve yaşlı çam, kayın, ardıç, servi ve çınar gibi ağaçlar kutsal sayılmakta, bunlara adaklar adayıp, kurbanlar sunulmaktadır (Ocak 1983: 86). Kırgızlar, Tanrıya “Ko jo-Kuday” demekteydiler (Ocak 1983: 112).

Burada İnan IX. ve X. yüzyıllardaki Çin ve İslâm kaynaklarına göre Kırgızlar'ın Şamanist olduklarını, Uygurlar'a tabi olmalarını Kırgızlar'a Maniheizt dinini kabul etmelerini gerektirmediğini söylemektedir (İnan 1986: 10). Oysa Mervazî, İbn Rusta, Hudud Al-alam'ın yazarı, Gerdizî ve İdrisî gibi IX., X. ve hatta XIII. yüzyıla İslâm coğrafyacıları, Kırgızların ateşe ibadet ettiklerini ve ölülerini yaktıklarını zikretmektedir (Ocak 1983: 48).

Anlaşıldığı üzere, Şamanist Kırgızlar'da ölü yakma âdeti olduğu görülmektedir. Ölen Kırgız, bir kayanın üzerine yatırılmakta ve yüzü çamurdan yapılmış bir maskeyle örtülmekteydi. Sonra ölü Kırgız yakılmaktaydı. O yakılırken yüzündeki maske pişip, yüzün şeklini almaktaydı. Daha sonra bir insan büyüklüğündeki ve şeklindeki keçeden ya da Çin ipeğinden yapılmış kuklalar, kurganlardaki ölü yerine konmakta ve yüz yerine ölen kişinin pişmiş topraktan yapılmış maskesi takılmaktaydı. Bu kuklalara “tös” adı verilmekteydi (Esin 1978: 18). Bazı Kırgızlar yakılmadan gömülmekteydi. Ancak bunların da yüzlerine pişmiş topraktan maskeler takılmaktaydı. Yakılmadan gömülen Kırgızlar'ın vücutları av tasvir eden dövmelerle kaplıydı (Esin 1978: 18). Kimi madenden yapılmış maskeler, bayrak direklerinde ve ölü

yüzlerinde kullanılmaktaydı. Fakat bu maskeler, tabiat dışı varlıkların suratlarıydı. Alın üstünde üçüncü bir yüzü olan, boynuzlu veya güneş haleli yüzler gibi (Esin 1978: 13). Yine Kırgızlar ölümlerinin ardından öbür dünyada kullanmaları için atlar ve koyunlar kurban etmekte ve bunların baş ve derilerini kurgan etrafındaki direklere takmaktaydılar. Bu kurban töreni esnasındaki kullandıkları taşlara, kurban taşı “Askız” adı verilirdi. Türeyiş efsanesindeki Kırgızlar’ın ilk vatanındaki Askız kurban taşında, kan akıtmak için oluklar ve at ile boynuzlu hayvan tasvirleri vardır (Esin 1978: 13,14). Kurban edilmek üzere adanmış atların –ki bunlara ıduk denilirdi yelesi kırılmamaktadır (Esin 1978: 19).

Şamanistlere göre “Şaman”, tanrılar ve ruhlarla insanlar arasında aracılık yapan kişidir. Kudretli ruhlara insanlar tek başlarına ulaşamaz veya onun etkisini önleyemez, hele kötü ruhlar, insanların en büyük düşmanlarıdır. İnsanlara ve hayvan sürülerine hastalık göndererek “tolu-tolug” (kurban) isterler. Fakat normal insanlar ruhların bu ihtiyaçlarına cevap veremezler ve bunun için şamana gerek vardır (İnan 1986: 75-76). Her şamanın ruhsal âlemi ile bağlantısını sağlayan özel bir ruhu vardır. Kırgız şamanları buna “arvak” derlerdi (İnan 1986: 81). Şamanlar “ak” ve “kara” olmak üzere ikiye ayrılırlardı. Ak şamanlar, şaman cübbesi ve külâhı taşımaz, davul kullanmazlar. Kötü ruhlara ve karanlık tanrılara ayin yapmazlar, kanlı kurban vermekten sakınırlardı. Gündüz ayin yaparlardı. Kara şamanlar, gelecek endişesi taşıdığı veya savaş, felaket gibi kötü dönemlerde başvurulan şamanlardır. İnsanlar, karanlıklar dünyası tanrılarında gelen kötülüklerden kara şaman vasıtasıyla korunmaya çalışırlardı (İnan 1986: 83-84). Kırgızlar, şaman ayinlerine “oyun” demektedirler (İnan 1986: 113). Kırgızlar, şamanlarına baksı yada bakşı derlerdi (Hassan 1986: 65).

Şamanlar ölünce bir tahta üzerine konulmakta ve kapı önünde ateş yakılmaktadır. Ölüyü tabuta koyup mezara götürürken davulu patlatılıp, tokmağı kırılmaktadır. Şamanın ölüsü sadece bir gün evinde bırakılmaktaydı. Akrabaları ve komşuları yemek ve içki hazırlamakta ve bütün gün yeme ve içmeye devam edilmekteydi (İnan 1986: 186).

Ölü defnedildikten sonra eve dönülüp, yeme ve içmeye tekrar başlanmakta ve mezarın sağ tarafında ölü için kurban edilen hayvanların kemikleri yakılmaktaydı. Ateşe içki serpilmekte ve yemek atılmaktaydı. İnanışa göre ateş tanrısı bunları ölünün ruhuna ulaştıracaktı. Ölü yemeğine katılanlar kurganın etrafını üç dolaşmakta ve üç defa “sen gerçek dünyaya git, biz de Tanrı’ya dönüyoruz” denilmekteydi. Eve döndükten sonra yine yeme ve içmeye devam edilmekteydi. Yemeğe başlamadan önce Umay⁴² anaya, evin hâmisî olan ruhlara içki saçılmaktaydı (İnan 1986: 186).

⁴² Umay: bebek doğduktan sonra, döl yatağı yada çocuğun sonu tabir edilen bebeğin 9 ay boyunca içinde yaşadığı yer bebekle dışarıya çıkmaktadır. Buna Umay adı verilmektedir. Bu eski Türkler tarafından kutsal sayılmaktaydı ve bir tanrı sembolüydü (Hassan 1986: 105).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KAVRAMLAR ve AÇIKLAMALAR

Altay Dağları (Eski adları, Altındağ ve Akdağ): Altay dağı silsilesi, Orta Asya'da Ob ve İrtiş nehirlerinin kaynaklarının bulunduğu bölgede yer almaktadır (Ayrıntılı bilgi için bkz. Barthold 1978: 387).

Avfi: Avfi, XIII. yüzyılda yaşamış İranlı bir yazardır. Kırgızlar'dan da bahsettiği Cāvâmi al-Hikayât (Hikayelerin toplamı) adlı eseri Türk Tarihi açısından çok önemlidir (Ayrıntılı bilgi için bkz. Köprülü 1979: 22-23).

Basmıl Kavmi: Basmıllar, hükümdar ailesinin Türk kökenli olduğu bilinen kavmin menşei konusunda çeşitli görüşler bulunan ve sonradan tamamen Türkleşmiş olan, İç Asya'da Beşbalık Bölgesi civarlarında yaşamış bir Türk Kavmidir (Ayrıntılı bilgi için bkz. Kafesoğlu 1986: 91).

Belhî: Horasan'da Belh Şehri'nde doğmuştur. Samanoğulları hizmetinde çalışmış, 934 yılında ölmüş bir Arap coğrafyacısıdır (Huart 1979: 487).

Cengiz Kağan: Moğol İmparatorluğu'nun kurucusudur. 1155 yılında Onon Nehri kıyısında dünyaya gelmiştir. Asıl adı Temuçin'dir. Temuçin, muhtemelen Kara-Tatarlar'dandır. Babası Yesügey'in 1167 yılında ölümü ile babasının etrafında topladığı camia dağılmıştır. 1206 yılında Moğol asilleri

tarafından “Kağan” ilan edilip, “Cengiz” adını almıştır. Kısa bir süre içinde Moğolistan’da yaşayan Türk ve Moğol Kabilelerini bir çatı altında toplayıp, onları savaş için teşkilatlandırmıştır. Önce Doğu’da bulunan Kitan Devletini ortadan kaldırmış (1211). Daha sonra Karluk ve Uygur Devletlerini kendi hâkimiyetleri altına almışlardır. Cengiz Kağan, elçilerine yapılan kötü muamele neticesinde Batı Seferi’ne çıkmıştır. Önce Harizmşahlar Devleti’ni ortadan kaldırmıştır. Sonra Doğudan Batıya birçok İslâm ülkesini istila etmiştir. Batı Seferinin devamını oğlu ve torunlarına bırakıp, Moğolistan’a dönmüştür. Daha sonra ise, Çin üzerine sefere çıkmış, seferde iken hastalanıp, 1227 yılında ölmüştür. Cesedi Burhan-Haldun civarında gizli bir yere gömülmüştür (Köprülü 1945: 91-97; M.G.T. 1986:XLVII-LII).

Cürcenler (Nü-chen veya Jü-chen): Bu kavim, Tunguz Kabilelerinden birisidir ve 1115-1234 yılları arasında Çin’in kuzeyinde bir devlet kurmuştur. Cürcenler, aynı zamanda Mançu’ların atasıdır (ayrıntılı bilgi için bkz. Eberhard 1987: 242, 249).

Çik Kavmi: çeşitli Türk Kitabeleri’nde adı geçen bir kavimdir. Bu kavmin Menşeî hakkında bir bilgiye rastlanmamaktadır. Şine Usu Kitabesi’nde, Mayunçur Kağan, Kırkız ülkesine giden yol üzerinde bulunan ve Kırgızlar’ın müttefiği olan Çik Kavmi ile Kem (Yenisey) Nehri kıyısında savaştığı ve bu kavmi yendiğini yazmaktadır (Gökmen 1981: 52). Çiklerin kumandanı ve şefine “Tutuk” denilmektedir (Gökmen 1981: 53). Moyunçur Kağan, Kırgızlar üzerine yürürlerken, onların müttefiği olan Çikleri de hâkimiyeti altına alıp, onlara Tutuk (Vali) ve Tarkan (Komuta) ünvanlı yöneticiler tayin etmiştir (Ögel 1951: 375- 376).

Çin İmparatorluk Sülâleleri: Bu bölümde, sadece tezimizde adı geçen Çin İmparatorluk Sülâleleriyle ilgili kronolojik olarak kısaca bilgi verilmiştir.

Chou Sülâlesi: Bu sülâle, Çin'de M.Ö. 1050 ile M.Ö. 247 yılları arasında hüküm sürmüştür. Konfüçyüs ve Lao-tse gibi din kurucusu filozoflar bu sülâle döneminde yaşamışlardır (Ayrıntılı bilgi için bkz. Eberhard 1987: 33-34).

Han Sülâleleri: Bu sülâle Çin'de M.Ö. 206 ile M.S. 220 yılları arasında hüküm süren bir imparatorluk sülâlesidir. Aslen köylü olan Liu Pang tarafından uzun süre mücadelelerden sonra kurulmuştur. Koa-Tsu adını alan Liu- Pang'ın hayatı, kuzeyde kurulan Hsiung-nu Devleti'nin güçlü hükümdarı Mao-dun ile mücadele içinde geçmiştir. Yapılan savaşların sonucunda, Çinliler mağlup olmuştur. Bu sülâle döneminde, Türkistan'da Hsiung-nu'lar ile savaşmış ve bu arada Kore zaptedilmiştir. Çin'de yaşanan büyük kargaşalar ve Hsiung-nu'ların baskısı sonucu bu sülâle ortadan kalkmıştır. (Eberhard 1987: 85, 95, 109).

Wei Sülâlesi: Bu sülâle, 220-265 yılları arasında Çin ve Orta Asya'ya hâkim olan bir sülâledir. Bu sülâle dönemindeki en önemli sorun nüfus fazlalığıdır. İç çekişmeler ve merkezin zayıf olması, bu devletin yıkılmasına sebep olmuştur (Eberhard 1987: 130, 131, 132, 133).

Güney Sülâlesi: Bu sülâle, Hsiung-nu'ların baskısıyla güneye göç eden Çinliler tarafından kurulmuştur (420-589) (Eberhard 1987: 175, 177).

Kuzey Sülâlesi: Bu sülâle, Çin'in kuzeyinde Toba'lar tarafından kurulmuştur (386-581) (Eberhard 1987: 159, 160).

Süi Sülâlesi: Bu sülâle, aslen Doğulu bir toprak asilzadesi olan Wenti tarafından 580 yılında kurulmuştur. Bu sülâle döneminde, Türkler ve Koreliler ile uzun süren savaşlar yapılmıştır. Ancak rüşvet ve iç karışıklıklar yüzünden 618 yılında bu sülâle sona ermiştir (Eberhard 1987: 193, 196).

T'ang Sülâlesi: Bu sülâle, Batı Liang Sülâlesi'ne mensup, Çin ordusu kumandanı Li Shih-Min tarafından Türkler'in desteği ile, Süi Sülâlesi'nin 618 yılında ortadan kaldırılmasıyla kurulmuştur. Bu sülâle döneminde, Türkistan ve Kore işgal edilmiştir. Yine bu sülâle döneminde, Çin'de toprak reformu yapılmış ve devlet yönetimi yeniden düzenlenmiştir. Uygurlar, Mani dini yoluyla Çin'i denetimleri altına almışlardır. Bu dönemde annesi bir Türk olan Çinli General An-Lu-Shan isyan etmiş, bu isyan Uygurlar tarafından bastırılmıştır. Çin'de başta Uygurlar'ın çıkarttıkları olmak üzere, bir dizi halk isyanı çıkmıştır. Bu isyan neticesinde, T'ang Sülâlesi yıkılmıştır (Eberhard 1987: 202, 218).

Sung Sülâlesi: Bu sülâle, Chao K'uang-yin bir Çinli asker tarafından 960 yılında kurulmuştur. Bu sülâle, önce Kitanlar'la başarısız bir mücadele içine girmiştir. Sonra iyi idareleri sayesinde kuzeyde ve güneyde birçok kavim Sung Sülâlesinin hâkimiyeti altına girmiştir. Bu sülâle döneminde, özellikle iktisadî durum çok iyi bir duruma gelmiştir. Ancak, bu sülâle, kuzeyden gelen kabileler tarafından 1227 yılında ortadan kaldırılmıştır (Eberhard 1987: 232, 240).

Liao Sülâlesi: Çin'in kuzeyinde 900 yıllarında büyük bir devlet kuran Kitanlar, 907 yılında Çin'i ele geçirip Liao Sülâlesi'ni kurmuşlardır. Ancak, bu sülâlenin halktan yüksek vergi toplamaları isyanlara sebep olmuştur. Bu isyanlar sonucu, bu sülâle, 1125 yılında ortadan kalkmıştır (Eberhard:1987:232, 237, 240).

Yüan Sülâlesi:Bu sülâle, Moğol İmparatorluğu'nun kurucusu olan Cengiz Kağan'ın torunu Kubilay Han tarafından Çin'de, 1280 yılında kurulmuştur. Bu sülâle döneminde, Moğol "Yasa"sı Çin'de uygulanmış ve "Yasa'nın uygulanması dini, iktisadi ve sosyal problemlere yol açmıştır. Bu yüzden Çin'de bir dizi isyan çıkmıştır. Bu isyanların neticesinde Yüan Sülâlesi yıkılmıştır (1368) (Eberhard 1987: 258, 262, 268).

Gerdizî:Gerdizî'nin hayatı hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak, Gazne yakınlarında bulunan Gerdiz Şehri'nde doğduğu bilinmektedir. İçinde Kırgızlar'dan de bahsettiği Zâyn Al-Ahbâr (Haberlerin Süsü) adlı eseri aslında İran ve Horasan Tarihi hakkında bilgiler içermektedir (Barthold 1979: 766-767).

Hunlar: (Hsiung-un'lar): Hsiung-un'lar, kökenleri hususunda çok çeşitli görüşler bulunan bir kavimdir. Fakat yapılan son araştırmalara göre, Hsiung-nu'ların Türk kökenli oldukları ortaya çıkmıştır. Yine de, bu konuda, Orhun ve Selenga Nehirleri'ni bulunduğu Ötüken Bölgesi'nde siyasi bir güç olarak ortaya çıkmışlardır. En ünlü hükümdarı Mao-dun (M.Ö. 209) zamanında komşu kavim ve devletleri hâkimiyeti altına alarak geniş bir imparatorluk kurmuşlardır. Mao-dun'dan sonraki Hsiung-nu hükümdarı döneminde devlette iç karışıklıklar çıkmış, önce devlet kuzey ve güney olmak üzere ikiye ayrılmış, önce güney, sonra kuzey Hsiung-nu'lar Çin hâkimiyeti altına girmişlerdir (Ayrıntılı bilgi için bkz. Kafesoğlu 1986: 56, 65).

Hudud Al-Âlem (Dünyanın Sınırları): Bu eser, 983 yılında yazılmış, yazarı bilinmeyen Farsça bir coğrafya eseridir (Kramers 1945: 209).

İbn Havkal: X. yüzyılda yaşamış bir Arap seyyah ve coğrafyacısıdır. Gezileri sonucu yazdığı eser, İstahrî tarafından gözden geçirilip, tekrar yazılmıştır (Arendok-Adıvar 1978: 747).

İdrisî: Peygamber soyundan geldiğine inanılan bir Arap coğrafyacısıdır. 1100 yılında doğmuş ve 1166 yılında da Sicilya'da ölmüştür. Türkler'den bahsettiği eserleri de vardır (Seybold 1978: 936-937).

İstahrî: Masâlik Al-Mamâlik (Ülkelerin Yolları) adlı coğrafya kitabının yazarıdır. Hayatı hakkında herhangi bir bilgi yoktur. Ancak, X. yüzyılda yaşadığı sanılmaktadır (İ.A. 1978: 1134).

Kağan: Eski Türkler'de hükümdar anlamına gelen bir kelimedir. Kağan, Tanrı'nın Yarlığı (Tanrı adına verilen emir) ile yeryüzünü idare etmektedir. Kağan, Yer'in ve Sular'ın sahibi, Gök'ün yeryüzünde kendi adına tayin ettiği temsilcisi, Gök'ün kutsadığı yöneticiydi. Alplik, bilgelik gibi bütün üstün vasıfları taşırdı (Ögel 1988: 571, 577).

Karluklar: Bu kavimde Köktürklerle mücadelelerinden dolayı Orhun Kitabelerinde sık sık bahsedilmektedir. Gerek Köktürk, gerek Uygur Federasyonları içinde yer almış tanınmış bir Türk kavmidir. İslâm kaynaklarında da adından bahsolunmaktadır. Karluklar, Altay Dağları'nın eteklerinde yaşamışlardır. 742 yılında Uygur ve Basmlar'la birleşerek Köktürk devletini ortadan kaldırmışlardır. 840 yılından sonra Karluk Yabgusu, "Bozkırların Hakimi Büyük Kağan" unvanını alarak Karluk Devleti'ni kurmuştur (Arat 1979: 351, 352).

Kimak (Kimek) Ülkesi: X. yüzyılda İrtiş Nehri'nin kıyısında yaşayan, Doğu komşusu Kırgızlar, Güney Komşusu Oğuzlar olan bir Türk Kavmi'dir (Sümer 1979: 809- 810).

Kitanlar: Bu günkü Moğolistan'ın Kuzeydoğusunda oturan, Tunguz menşeli olarak kabul edilen, ama aslında Moğol Menşeli olarak Kitanlar, yarı ziraatçı, yarı göçebe bir kavimdir. 907 yılında bir kabile federasyonu

teşkil eden Kitanlar, 947 yılında Çin'i hâkimiyet altına alıp, Liao Sülâlesi'ni kurmuşlardır. Liao Sülâlesi, Çin'in kuzeyini hâkimiyetleri altına almıştır. X. yüzyıldan XII. yüzyılın ilk yarısına kadar Kitanlar, Moğolistan ve Mançurya'nın büyük bir kısmıyla Çin Seddi'nin kuzeydoğusuna kadar uzanan bölgeyi ellerinde tutmuşlardır (İzgin 1977: 8; Eberhard 1987: 241, 244).

Köktürkler: Hsiung-nu Federasyonu içinde yer alan, A-Shi-na (Aşina) adlı bir dişi kurdun soyundan geldiğine inanılan, VI. yüzyılın ilk yarısından itibaren Altay Dağları'nın Doğu eteklerinde yaşamış ve demircilikle uğraşmış, tarihte ilk defa kavim ve devlet adı olarak “Türk” kelimesi kullanmış bir Türk Kavmi'dir. Köktürk Devleti'nin kurucusu, Bu-mın Kağan (öl. 553)'dir. Bu-mın ve ondan sonra gelenler, Ötüken merkez olmak üzere, bütün komşu kavimleri kapsayan büyük bir imparatorluk kurmuşlardır. Köktürkler, Çin'i de denetimleri altına almışlardır. 582 yılında Çin'in kışkırtma ve entrikaları neticesinde Köktürk Devleti, Doğu ve Batı olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Çinliler, 630 yılında Doğu Köktürk, 658 yılında Batı Köktürk Devleti'ni hâkimiyetleri altına almışlardır.

681 yılında Kutlu Kağan tarafından yeniden kurulan devlet, Bilge Kağan ve kardeşi Kul Tigin'in hükümdarlıklarızamanında yeniden bir imparatorluk haline gelmiştir. İkinci Köktürk Devleti Basmlar'ın önderliğindeki Karluk ve Uygurlar'ın isyanı neticesinde yıkılmıştır.

Türk tarihinin ilk yazılı vesikaları olan Orhun Kitabeleri, Köktürk Kağan Bilge (735), kardeşi Kül Tigin (732) anısına ve Vezir Tonyukuk (725) için diktirilmiştir (Kafesoğlu 1986: 89, 103, 118-121).

Kurgan: Genellikle eski Türklerin mezarlarına kurgan denilmektedir. Kurgan, şu şekildedir: ölü, bir mezar odasına konulurdu. Bu odanın duvarları, at derisi ile kaplanırdı. Ölünün etrafına atının cesedi, ilah heykelleri, silah ve zırhları ile öldürdüğü insan ve hayvanları temsil eden ağaçtan yapılmış heykeller konulurdu. Ayrıca, mezara içi yiyecek ile dolu birçok kap kakak da konulmaktaydı. Mezar odasının üzerine yüksek bir tepe yapılırdı. Bu tepenin üzerine, yüzü Doğuya bakan, genellikle üzerinde bir kitabe bulunan bir heykel bulunmaktaydı (İnan 1986: 178, 179).

Moğol İmparatorluğu: Bu devlet, 1206 yılında Cengiz Kağan tarafından bugünkü Moğolistan'da kurulmuştur (Arıcanlı 1987: 536, 540). Doğu Çin'den Batıda Mezopotamya'ya (bugünkü Irak) kadar uzanan bir imparatorluk kuran Cengiz Han'ın ölümünden sonra yerine Ögedey geçmiştir. Batıda Anadolu ve Orta Avrupa'ya kadar genişleyen devlet, Doğuda Çin'i tamamen hâkimiyeti altına almıştır. Ögedey'in ölümünden sonra imparatorluğun dağılmasıyla Cengiz'in torunları yeni devletler teşkil etmiştir (Barthold 1990:489). İran'da Cengiz'in torunu Hûlagu tarafından 1256 yılında İlhanlı Devleti kurulmuştur (Yuvalı 1987: 543). 1227 yılında Cengiz'in oğlu Cuci'nin oğulları Batu ve Orda, Rusya Ovası'nda Altınordu Devleti'ni kurmuşlardır (Kafalı 1987:567). Yine 1227 yılında Cengiz'in oğlu Çağatay tarafından Moğolistan ve Türkistan'da Çağatay Hanlığı kurulmuştur (Kafalı 1987:569).

On-on Kavmi: Bu kavim, Tarduş adıyla bilinen bir kavimdir ve Töles Kavimlerinden biridir. Altay Dağları'ndan Seyhun Nehri'ne kadar uzanan geniş bir alanda yaşamaktadırlar. 730 yılından sonra Beşbalık Bölgesi civarlarına çekilip Sha-t'o adını almışlardır (Kafesoğlu 1986:91).

Sır Tarduşlar (Sie Yen-t'o ya da Hsieh Yen-t'o): Bu kavim, Çin kaynaklarında eski Hsiung-nu boylarından biri olarak zikredilen ve Orta Asya'ya yayılmış kalabalık Türk kütlelerinden bir gruptur. Sır Tarduşlar, Altaylar'ın batısında oturmakta olup, Töles Kabileleri arasında en zengin ve kuvvetli olanıdır. 628-646 yılları arasında Altay Dağları civarında bağımsız bir devlet kurmuşlardır (Kafesoğlu 1986: 91).

Taraz (Talas) Şehri: Orta Asya'da Taraz Nehri kıyısında ve bugünkü Evliya-Ata şehri yakınında bir şehirdir. Taraz, mühim bir ticaret merkezi olup, Soğd Döneminde en parlak dönemini yaşamıştır. Moğol istilasının ardından Yengi adını almıştır. Bu şehir, bugün mevcut değildir (Barthold 1978: 769).

Tokuzoğuzlar: Orhun Kitabeleri'nde adı geçen, Köktürk ve Uygur Federasyonları içinde yer alan tanınmış bir Türk kavmidir. Önce Yenisey'de Barlık Çayı kıyılarında, sonra VII. yüzyıldan itibaren Tula (Tolga) Nehri kıyılarında yaşamışlardır. VII. yüzyılda Tokuzoğuzları, Çin ve Kitaylar'la birleşerek Köktürlere saldırmak istemişlerdir. Ancak Köktürkler buna izin vermeden saldırıp egemenliklerini Tokuzoğuzlar'a kabul ettirmişlerdir. Böylece Köktürkler Ötüken Bölgesine sahip olmuşlardır. Köktürkler'e sürekli isyan eden Tokuzoğuzlar, bu özelliklerini 745'te Uygur Devleti kurulduktan sonra da sürdürdüler. Bu mücadele 840'da Uygurlar yıkılıncaya kadar sürmüştür. X. yüzyılda Karahanlı Federasyonu içinde yer alan Yağmalar, Tokuzoğuzlar'ın bir boyu idi (Sümer 1979: 420, 422, 425).

U-Sun (veya Wu-sun) Kavmi: U-Sunlar, M.Ö. II. yüzyılda Tanrı Dağları'nın kuzeyinde ve Isıkgöl civarlarında yaşamış, Hsiung-nu soyundan ve Türk kültürüne mensup bir kavimdir. Şeflerine "Kun-mo" ya da "Kun-mi" adı verilirdi. Milattan sonra da varlıklarını sürdürmüş olan bu kavimden Han

Sülâlesi Dönemi kayıtlarında “Kırmızı saçlı (Kumral), mavi-yeşil gözlü” insanlar olarak bahsedilmektedir (Kafesoğlu 1986: 176).

Uygurlar: Töles Kavimleri'nden birisidir ve Türk Menşelidirler. Uygurlar, Çin kaynaklarında Hoei-ho, Hui-ho, Huei-hu isimleriyle zikredilmektedirler. Uygurlar'ın kökeni, Hsiung-nu dönemine kadar inmektedir ve daha sonra Köktürk Federasyonu içinde yer almışlardır. 742 yılında Basmıl ve Karluklarla birleşerek Köktürk Devleti'ni ortadan kaldırmışlar ve 745 yılında Ötüken Bölgesi'nde Uygur Devleti'ni kurmuşlardır. Komşuları olan Türk asıllı Kırgız, Karluk, Türgiş, Basmıl, Sekiz-Oğuz, Dokuz-Tatar ve Çik-leri hâkimiyetleri altına almışlardır. Uygurlar, Mani dinini kabul ettikten sonra, bu dini kullanarak Çin'i denetimleri altında tutmuşlardır. Uygurlar'ın uzun süre baskı altında tutukları Kırgızlar, 840 yılında intikam amacıyla ani bir baskınla Ötüken Bölgesi'ne taarruz ederek Uygur başkenti Karabalsagun'u tahrip etmişlerdir. Böylece, Uygur devleti yıkılmış ve Uygurlar, buralarda yaşayan kavimlere kaynamışlardır. Kimi Uygur boyları, Kansu ve Turfan Bölgeleri'nde çeşitli Uygur Devletleri kurmuşlardır (Kafesoğlu 1986:122, 128).

SONUÇ

Eski Türk kavimlerinden biri olan Kırgızlar, M.Ö. III. yüzyıldan itibaren kaynaklarda anılmaktadır. Çağlar boyunca çeşitli kavimler tarafından değişik isimlerle bahsedilen Kırgızlar, ortaya çıkışlarından XIII. yüzyıla kadar Yenisey Bölgesinde yaşamışlardır. Menşeleri konusunda çeşitli ilim adamlarının ortaya attığı farklı görüşler bulunmasına karşın bütün ilim adamları kültürel açıdan Kırgızlar'ın Türk olduğu konusunda birleşmektedirler.

Asya'nın en savaşçı kavimlerinden biri olan Kırgızlar, birkaç defa bağımsız devlet kurmuşlar ve etrafındaki kavimleri daima etkileri altında tutmuşlardır. Komşu kavimler, Kırgızlardan gelen saldırı ve tehditler ile karşılaşmışlar ve bunun sonucu Kırgızlar, komşuları tarafından ürkülen ve korkulan bir kavim olmuşlardır. Komşu kavimler, Kırgız ülkesinden gelen ticari mallara ihtiyaç duyduklarından ve Kuzey kürk yolunun Kırgızların denetimi altında bulunması yüzünden Kırgızlara iyi ilişkiler kurmaya çalışmışlardır. Köktürk, Uygur, Kitan, Yüan gibi güçlü devletleri çok fazla uğraştıran kavim Kırgızlar olmuştur. Köktürk yazısını kullanan, avcılık ve balıkçılık, bazen de tarım ile geçimini temin eden Kırgızlar, demircilik ve silah yapımında da çok ustaydılar. Sosyal tabakalaşmaları, diğer Türk kavimlerinin sosyal tabakalaşmaları ile paralellik göstermektedir. Devlet yönetimleri, ordu ve aile yapıları da Türk devlet geleneği, ordu ve yapılarına uygundu.

Kırgız toplumunun savaşçı, dinamik ve üretken olduğunu görmekteyiz. Kırgızlar, varlıklarını titizlikle koruyarak bugüne kadar ulaşabilmişlerdir. İç Asya'da kurulan bütün devletler için Kırgızlar, sürekli isyan eden, devletin zayıf anını kollayıp, onu yıkan bir unsur olmuştur. Defalarca yenilmelerine rağmen yılmadan sürekli bağımsızlıkları için mücadele etmişlerdir. Kültürle-

rini çok iyi muhafaza edip, başka kavimlerin tesiri altına girmekten mümkün olduğunca kaçınmışlardır.

Bütün savaşçılıklarına karşın, güçlü bir hukuk sistemi oluşturarak Kırgızlar'ın birbirleri ile mücadele etmelerine, böylece zayıflamalarına engel olmuşlardır. Bu suretle, diğer Türk boylarından ayrılmaktadırlar. Beklide bu Kırgızların üstün bir meziyetleridir.

Sonuç olarak Kırgızlar, son derece savaşçı, Orta Asya'nın kuzeyinde varlığını M.Ö. III. yüzyıldan itibaren günümüze kadar devam ettiren çok eski bir kültür ve medeniyete sahip bir Türk kavmidir.

KAYNAKÇA

ARENDONK, C.V. ve Adıvar. A.

1978 “İbn Havkal”, İslâm Ansiklopedisi

C.V. , K.2, 747.

ARAT, R. Rahmeti

1979a “Karluklar” İslâm Ansiklopedisi

C.VI. 351-352.

1979b “Kırgızistan”, İslâm Ansiklopedisi,

C.6, 735-741.

ARICANLI, İsenbike Togan

1987 “Cengiz Han Devleri'nin Kuruluş Safhaları ve

Devlet Geleneği”, Tarihte Türk Devlerleri, II.

A.Ü. Rek. Yay. Ankara, 529-541.

BARHOLD, V.V.

1978a “Altay”, İslâm Ansiklopedisi,

C.T, 387.

1978b “Taraz”, İslâm Ansiklopedisi

C.T. 769.

1979 “Gerdizî”, İslâm Ansiklopedisi

C.IV., 766-777.

GÖKMEN, Mustafa

1981 Eski Türk Kitabeleri 2. bs., Otag Yay.

İstanbul, 1981, 129 s.

HUART, CL,

1979 “Belhi”, İslâm Ansiklopedisi

C.II., 1979, 487s.

Hudud Al-Âlam

1937 Trans V. Minorsky, Oxford University Pub.,

London 1937, XX+524 s.

İNAN, Abdulkadir

1985 Manas destanı,

1985, 218 s.

1986 Tarihte ve Bugün Şamanizm,

3. bs. T.T.K. Yay. , Ankara, 1986, 233 s.

1987a “Altay ve Yenisey Türklerinin Tarihi”,

Makaleler ve İncelemeler; T.T.K. Yay.

Ankara, 1987, 36-38.

1987b “Kırgızlar” Makaleler ve İncelemeler,

T.T.K. Yay, Ankara, 1987, 39-40.

İSTAHRİ

1978 İslâm Ansiklopedisi, C.V. K.2. 1978, 1134.

İZGİ, Özkan

1977 “Kuruluş Devrinde Uygurlar’ın Kitanlar’a

Tesirleri ve Uygur, Gazne, Kitanlar Arasındaki

Münasebetler”, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih

Enstitüsü Dergisi, sa. 77, İstanbul, s. 7-16.

1987 Uygurlar’ın Siyasi ve Kültürel Tarihi

(Hukuk Vesikalarına Göre), T.K.A.E. Yay.

Ankara, 1987, 153 s.

1989 Çin Elçisi Wang-Yen-te’nin Uygur Seyahatnamesi

T.T.K. Yay, Ankara, 1989, X+111s.

KAFALI, Mustafa

1987a “Altınordu Hanlığı”,

Tarihte Türk Devletleri, II, A.Ü. Rek. Yay.

Ankara, 1987, 567, 568.

1987b “Çağatay hanlığı” Tarihte Türk Devletleri, II

A.Ü, Rek. Yay. Ankara, 1987, 569-570.

Kırgızlar'ın Kısa Tarihi, Çin Azınlık Milletleri Yay.

1985 Urumçi, 1985.

KÖPRÜLÜ, M. Fuad

1945 “Cengiz Han”, İslâm Ansiklopedisi, C. III. ,
91-100.

1979 “Avfî”, İslâm Ansiklopedisi, C. III. ,
1979, 21-23.

KRAMERS, J.H. ve AKYOL, İbrahim Hakkı

1945 “Coğrafya”, İslâm Ansiklopedisi, C. III. ,
202-220.

Moğolların Gizli Tarihi, 2. bs. , Ter. Prof. Dr. Ahmet Demir,

1986 T.T.K. Yay. Ankara, LII+300 s.

OCAK, Ahmet Yaşar

1983 Bektaşî Menâkıbnâmelerinde İslâm Öncesi İnanç
Motifleri, Enderun Kitabevi, İstanbul, 262 s.

ÖGEL, Bahaeddin

1951 “Şine Usu Yazıtının Önemi ve Kutlu Bilge Kül

Kağan ve Moyunçur” Belleten, C.XV. , sa. 1951.

361-379s.

1988a Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları,

3. bs. , T.D.A.V. Yay. , İstanbul, 1988, XXIV+788s.

1988b İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi,

3. bs. , T.T.K. Yayınları, Ankara, 1988

XX+403.

ORKUN, Hüseyin

1987 Eski Türk yazıları T.T.K. Yay. Ankara,

1987, 962.

PULLEYBLANK

1990 “The Name of The Kirghiz” Central Asiatic

Journal, Vol. 34, 1990, 98-108.

RADLOFF, W.

1956 Sibirya'dan, II. Çev. Ahmet Demir,

Maarif Vakfı Yay. İstanbul, 1956, X+299 s.

SEYBOLD, C.F.

1978 “İdrisi” İslâm Ansiklopedisi,

C.V. K.2, 1978, 936-937.

SÜMER, Faruk

1979 “Kimek”, İslâm Ansiklopedisi,

C.XII, 1979, 420-427.

1979b “Tokuzoğuzlar”, İslâm Ansiklopedisi,

A. XII. , 1979, 420-427.

ŞEŞEN, Ramazan

1985 İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve

Türk Ülkeleri, T.K.A.E. Yay. Ankara,

1985, VI+297 s.

VLADIMIRTSOV, B.Y.

1987 Moğollar'ın İçtimaî Tarihi 2. Bs. ,

Çev. A. İnan. T.T.K. Yay. , Ankara, 1987, VII+338 s.

WEN-SHEN

1967 Li Te-Yü'nün Mektuplarına Göre Uygurlar,

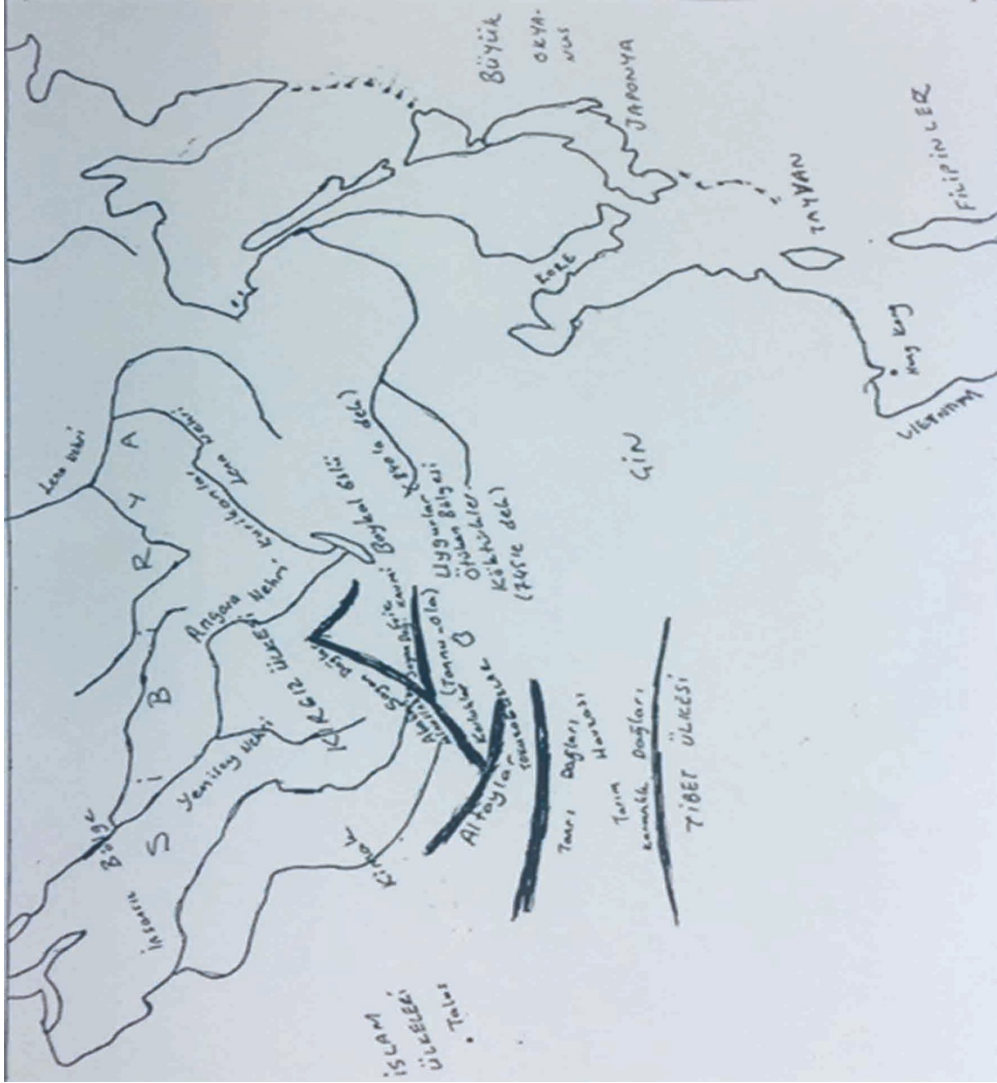
Doktora Çalışması, Tai-Pei,

1967, XI+248 s.

YUVALI, Abdülkadir

1987 “İlhanlı Devleti”, Tarihte Türk Devletleri, II.

A.Ü. Rek. Yay. , Ankara, 1987, 543-551.

Harita 1

Kırgızlar'ın Yaşadıkları Bölge

GÖKHAN ARSLAN

1989 yılında Gaziantep'in Şahinbey ilçesinde doğan Gökhan Arslan ilköğrenimini çeşitli ilköğretim okullarında yaptıktan sonra 2009 yılında Ülgen Konukoğlu Lisesi'nden mezun olmuştur. 2010 yılında Gaziantep Üniversitesi Tarih Bölümü'nde Lisans eğitime başlayarak 2014 yılında mezun olmuştur. 2015 yılında Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalında Yüksek Lisansa başlamıştır. 2016 yılında Gaziantep Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Dekanlığında idari memur olarak çalışmaya başlamıştır. Ocak 2018'de Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans mezun olmuştur. 2018 Güz (sonbahar) döneminde Rusya Federasyonu Bilim ve Kültür Bakanlığı'nın tam zamanlı "Tarih ve Arkeoloji" doktora burs programına kabul edilmiştir.

YUNUS EMRE TANSÜ

23.10.1969'da Üsküdar'da doğdu. 1980 yılında Kocaeli Gölcük Piri Reis İlkokulu'nu, 1983'de Kocaeli Değirmendere Atatürk Orta Okulu'nu, 1986'da Kocaeli Değirmendere Lisesi'ni, 1990 yılında Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nü, 1993'te aynı üniversitenin Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Programını ve 2002'de de aynı üniversitede ve bölümde doktora programını bitirdi. 1993-1994 yılları arasında M.E.B. Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı Uzmanı, 1995-1996 yılları arasında M.E.B. Eğitimi Araştırma ve Geliştirme Dairesi Başkanlığı Araştırma Şubesi Birinci Araştırma Ekibi Başkanı olarak görev yaptı. Bu esnada sırasıyla Japon İşbirliği ve Kalkınma Ajansı Türkiye Projeleri Avrupa Konseyi Eğitim Komitesi ve Dünya Bankası Projelerinde görev aldı.

Milli Eğitim Ders Kitapları İnceleme ve Ders Geçme ve Kredili Sistem Komisyonlarında üye ve başkan olarak görev yaptı. 2004 yılında Gaziantep Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümüne Yardımcı Doçent olarak atandı. 2004-2015 yılları arası aynı üniversitede Tarih Bölüm başkanlığı yardımcılığı yaptı. 29.01.2015 tarihinde Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu tarafından Atatürk Araştırma Merkezi'nin Haberleşme Üyeliği'ne seçilmiştir. 2012 yılından itibaren ise Gaziantep Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Müdürlüğü ile Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi bölüm başkanlığı yapan Tansü, halen bu görevini yürütmektedir.

İKSAD
Publishing House